

Көһнә дүня*

(Хатирәләр)

ИКИНЧИ ҺИССӘ

Биз шәһәрә кирдийимиз заман шиддәтлән хәзри әсир, күчәләрин то-зуну һавая совурур, көйдән башымыза торпаг яғырды. Хәзәр чошуб дашыр, даг кими учалан далгалар бир-бирини гова-гова саһилә яхынлашыр, кәлә-көгүр дашлара чырпылыб парчаланыр, курулту гопарыб әсән күләйин сәснә сәс верирди. Тоз-торпаг көйүн үзүнү элә бүрүмүшдү ки, күнәш көрүнмүрдү.

Бакы бизи белә ачыглы гәбул этди...

Ичәри шәһәрдә гаранлыг, дар бир даланда, кичик бир отаг тутуб аналла йохсул һәят кечирирдик.

Ганлы муһарибәләрин шаһиди олан Ичәри шәһәр һәр яндан галын бары вә бүрчләрлә әһәтә эдилмишди. Дар, тоз-торпаглы вә гаранлыг күчәләрдә кечәләр фанар белә яндырылмырды. Ялныз һасарын о тәһиндакы бә'зи күчәләрдә лампалар зәиф-зәиф ишылдайырды. Бөйүк бир мәмләкәтин мәркәзи белә иди.

Ичмәли су йох иди. Адамлар дәнниз суюну ири борулар васитәсилә даг башында гоюлан бөйүк чәнләрә вурур, дузуну тәмизләдикдән сонра, шәһәрин су амбарларына бурахырдылар. Бу амбарлардан да анчаг яхын эвләр истифадә эдә билирди. Учгарлара сучулар су дашыйырдылар.

Бакыя кәлдийим илк күнләрдә диггәтими һәр шейдан чох чәлб эдән халгын ачыначаглы вәзыйәти иди. Йохсуллар союг вә сәрт Бакы гышыны тәшвишлә гаршылайырдылар. Шәһәрдә нефт дүканлары йох иди. Белләриндә, бөйүк дәмир габлар

кәздирән нефтсатанлар чамаатын әйтиячыны өдәйә билмирдиләр. Бә'зи нефти арабаларда сатырдылар. Чаршаблы арвадлар әлләриндә кичик габлар, гача-гача кәлиб арабаларын янында нөвбә сахлайырдылар.

Нефт сәлтәнәти Бақыда нефт тапмаг әзаблы бир ишә чеврилмишди.

О заман Ичәри шәһәрдә ени үсүлла тикилмиш биналар чох аз иди.

Бақыда нәглийәт ишләри дә ярытмаз иди. Дәнниз саһилиндә ерләшән индики нефт назирлиий бинасынын янындан Бакы сәрнишин вағзалына гәдәр ики атлы гонка ишләйирди. Атлар үчүн айрылан арпаны гонка идарәсиндә хидмәт эдән туллугчулар тәләф әтдийиндән, атлар һәмишә арыг вә чансыз олурдулар. Бә'зи дурачагларда миникләр бир-бирини баса-баса гонка элә долурдулар ки, атлар гонканы ериндән тәрпәдә билмирдиләр. Сүрүчү атларын яғыр белләрини гамчылайыр, агрынын төсириндән атлар я шыллаг атыр, я да гонканы йолдан чыхарырдылар. Миникләр һәйәчан ичиндә бир-бирини итәләйә-итәләйә өзләрини ерә атырдылар. Белә һалларда бәдбәхт һадисәләр дә үз верирди.

Көһнә Бакынын дәрди чох иди!

Әсримизин әввәлләриндә нефт сәнаенин инкишафы, Бакынын ири сәнае мәркәзинә чеврилмәси, синфи зиддийәтләри даһа да кәскинләндирмиш, ингилаби фикирләрин көк салыб яйылмасы үчүн шәраит яратмышды.

Мүтәрәғти рус мәдәнийәтилә снлаһланмыш, милли мәдәнийәтименин әһәтиәлине истинад эдән зиялыларла көһнәлик арасында мүба-

* Ихтисарла вериләр.

ривә кәскинләшirdи. Бу мүбаризә һәятин мүхтәлиф сәһәләриндә мүхтәлиф шәкилләрдә өзүнү кәстәрirdи.

Маариф сәһәсиндә мүбаризә әсасән тәдрис очагларына мүнәсибәтдә мейдана чыхырды. Габагчыл зиялылар кәч нәсли мүәсир әмләрә тәләм әдән ени үсулду тәдрис очагларында охумага чагырдығы һалда, мүһәфизәкар зиялылар ушаглары моллаханаларда, мәдрәсәләрдә, мүчтәһид вә ахундларын янында тәһсил алмага тәһрик әдирдиләр. Бақыда руһаниләрин нүфузу чоһ иди. Бақы моллалары ушагларын рус вә ени үсулду шәһәр мәктәпләриндә охумасы әләйһинә минбәрләрдә тәблиғат апарырдылар.

Маариф сәһәсиндә әсас иши Гори семинариясыны гуртармыш мүәллимләр көрүрдү. Олар Мирзә Фәтәли Ахундовун ачдығы ени йолла кәдәрәк, тәрәггиләрвәр мәдәнийәтин тәблиғи сәһәсиндә әл-әлә верәрәк чалышырдылар. Чәһәләтлә мүбаризә зиялылардан бөйүк ирәдә, чәсарәт вә мәтанәт тәләб әдирди. Гудулашымыш мүртәчәләр, хүсүсән руһаниләр, енилийин гаршысына алмаг үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Олар габагчыл зиялылары мүхтәлиф вәситәләрдә нүфуздан салмага чалышырдылар. Чәһил гочулар зиялылары күчәләрдә сахлайыб галстукуну ачыр, шляпасыны башындан алыб күчәйә атырдылар. Кимназияларда охуян гызларын түфлиләрини чыхарырдылар.

Бақы гочулары бүтүн шәһәрдә өз башыналыг әдирдиләр. Гыздын әләвәр мәсхәни олан Базар (индики Гүсә һачмев) күчәси гочуларын кәлир ери иди. Яхын, узат кәндләрдән базара кәтирилән мал-һара, гоюн-гузу, арзаг вә мейвә гочуларын әлилә сатылмалы иди. Пәһса, кәндлиләри дөйүб малларыны да әлләриндән алырдылар. Гочуларла әлбир олан полис ишчиләри өзләрини көрмәмәзлийә вурурдулар.

Мүфтә газанча далакмыш гочулар арасында роғабәт кәдирди. Буна көрә дә олар әтрафларына дөстә йырмага чалышырдылар. Бир-биринә

гаршы дүшмән олан дәстәләр, күчәләрдә габаг-габага кәләндә атышма башланыр, чоһ заман арада күнаһсыз ганлар төкүлүрдү.

Гочулар истәр чар һөкүмәти нүмайәндәләринин, истәрсә дә ерли миллиончуларын ишинә ярадыгларындан онларын чинайәтләри чоһ заман өртүлүб-басдырылды. Бу сәбәбдән гочулуг күндән-күнә артырды. Вардыларын чоһу өзләрини вә мәдәнләрини горумаг мөгсәдилә янларында гочу сахлайырдылар.

Бақыда гочуларын сайы артыгча, баш верән чинайәтләр, һаһаг төкүлән ганлар да чоһалырды.

Бақы әйни заманда габагчыл вә ингилаби фикирләрин бешии кими, Шәргә азадлыг йолуну кәстәрән ингилаб шәһәри кими дә мейдана чыхырды.

☆

Бақыя кәлмәкдә мөгсәдим мүәллимлийә имтаһан вермәк, мәктәпләрдә дәрә көтүрүб анама вә хәстә, го ча атама мадди көмәк кәстәрмәк иди. О заман бу мәним ән бөйүк арзуларымдан бири иди.

1901-чи илдә биринчи Александрийски кимназияда, орта мәктәпләрдә Азәрбайчан дили мүәллимни һугугуну алмаг үчүн имтаһан вердим. Комиссияда Нәриман Нәриманов вә үч нәфәр башга рус дили вә әдәбийәти мүәллимни иштирак әдирди. Нәриман Нәриманов мәнә Азәрбайчан дили вә әдәбийәти на даир, рус дилиндә методика вә дидактика аид суаллар верирди.

Әвә гайыдыб анамы севиндирдим. Илк мүвәффәгийәт мәнә инам вә руһ йүксәклиий доғурду. Шадлыгымдан ерә-көйә сөгмүрдүм. Мән, Бақы думасы нәздиндәни маариф шәбәси мүдирийәтинә әризә вериб мүәллимлик әтмәк үчүн ер истәдим. Мәни мүвәггәти олараг «әһтият мүәллимни» тәһин әддиләр. Шәһәр мәктәпләриндә Азәрбайчан дили мүәллимләри хәстәләндикләри заман онлары әвәз әдирдим. Чоһ чаһан идим, һәйәчан кечирдим.

Илк дәфә мәни алты синифли шәһәр мәктәбинә көндәрдиләр. Ашағы

синифләрдә биринчи дәрсләрим пис кечмәди. Лакин бойча мәнән уча олан сон синиф тәләбәләринә дәрә дейәркән нә гәдәр чәтинлик чәкдийим инди дә ядымдан чыхмамышдыр.

Һәмни ил бир нечә мәктәбдә хәстә мүәллимләрин әвәзиндә дәрә вердим. Икинчи шәһәр мәктәбинә кетдийим заман Ә. һағвердиевлә таныш олдүм. О, политехники институт тәләбәси формасында иди. Уча бою, энли күрәйн, сағлам вә хош симасы варды. Сачларыны узатыб архаг төкмүшдү. Мүәллимләр ичәрисиндә һамыдан истиганлысы вә меһрибаны о иди. Тәнәффүсләрдә ширин-ширин данышыб дадлы ләтифәләрилә бизи күлдүрәрдү. Әсәрләрини һәлә охумамышдым. Данышыгындан сатирик язычы олдугуну анладым.

1902-чи илдә көркәмли маариф-пәрвәр һәзиббәй Маһмудбәйовун мүдир олдугу алты синифли мәктәбин ашағы синифләринә ана дили мүәллимни тәһин әдидим.

Атамын хәстәлийин шиддәтләнмиши. һәкимләр она мүәллимлийи вә Руһани идарәсиндәки вәзифәсини атыб динчәлмәйни тәклиф әтмишдиләр. Атам Руһани идарәсиндән чыхмага мәчбур олмушдү. Лакин о, мәктәбдә бир тәһәр ишләйирди. Алләни сахламаг үчүн башга әләч йох иди.

1903-чү илдә Сабунчуда алты синифли мәктәбдә ана дили дәрсләри мәнә талшырылды. Сабунчуда ишләмәйин мәнә һәр чәһәтдән бөйүк файдасы олдү. Мән бурада нефт фәһләләринин һәяти, әмәйн, дүнякөрүшләрилә таныш олдүм, бәзи фәһлә тәһтилләрини көрдүм, синифмдә охуян кәндли ушагларынын психоложисини өйрәндим ки, бүтүн булар сонралар ярадычылыгыма тәсирсиз галмады.

Һәмни ил шәһәр мәктәбиндән азад олунуб үчүнчү кимназия мүәллим тәһин әдидим. Бу ил мән һәятымда илк дәфә бөйүк сарсынтыя дүчәр олдүм. Атамын вәфат әтдийини эшитдим. Әлә һәмни күн Тифлисә йола дүшдүм. Онун сон дәгигәләрин-

дә көрүшүб даныша билмәдийим үчүн гәлбимдә бир агры галды.

Атамын гәфләтән өлүмү сағалмаз бир яра кими узун мүддәт гәлбими агрытды.

Бу бәдбәхт һадисәдән сонра биз чоһ мәшәггәтлә кечинирдик. Лакин анам һәятындан наразылыг әтмир, мәнимлә тәсәлли тапырды.

Халга хидмәт әтмәк арзусу вә ата-ана мәнәббәти чаһанлыгымдан зәһмәти мәнә севдирди. Билийими вә тәчрүбәми артырмаг үчүн сәрф әтдийим бөйүк зәһмәт нәтижәсиндә гәзандыгым илк мүвәффәгийәтләр һамуслу әмәйин гүдрәтини мәнә анлатды.

☆

Гыш иди. О ил Бақынын тәбиәтиндә гейри-ади бир һадисә баш верди.

Сәһәр дуруб Сабунчу мәктәбинә кетмәйә һазырлашдым. Гапыны ачанда һейрәтлә даяндым. Дүз бир аршың гар яғмышды. Гушбашы гар һәлә дә көтүрдү. Анам деди:

— Бүкүн сәни әвдән чыхмага гой-марам.

Күчәләрдән кечмәк мүмкүн дейилди. Шәһәрдә нә файтон, нә дә гонка ишләйирди.

Бууунла бәлә мән ишмдән галмаг истәмирдим. Бир тәһәр стансия кетдим, дәмир йолу тәһизләндикдән сонра илк гатарла Сабунчуя йола дүшдүм. Мәктәбин гапысындан бөйүк бир гыфыл асылмышды. Мәктәб мүдирилә мүәллимләрдән бири яхынлыгда яшайырдылар. Орая кетдим. Мән гапыны ачар-ачмаз мүәллим һейрәтлә:

— Шәһәрдән кәлирсән?— дейә соруду.

— Бәли,— дедим,— дәрсә кәлмишәм.

О, гәһгәһә чәкиб гонну отагда яшай мүдир сәслади.—Серкей Михайлович, Серкей Михайлович!

Мүдир мәним бу гарда-боранда йола чыхмагыма һеч дә тәәччүб әтмәдән:

— Талыбадә вәзифәсини ифә әтмәйә кәлмишир,— деди. Сонра һәлә ағ сачлы башыны маһалы-маһалы тәрпадәрәк:—Әһ, кәччлик, кәччлик!

—дейә сәсләнди.—Көнчлийи һеч бир гар, боран горхутмаз, достум!

Мән о вахт гоча мүдирин бу һәсәдини о гәдәр баша дүшмәдим. О һүзүлү сөвләрин асл ма'насыны мән иди дәрк эдирәм...

Бакыда дәрә дедийим прокимназияда (сонралар 3-чү кимназия) он бешә яхын азербайчанлы тәләбә варды. Мүдирин он беш тәләбәйә айрыча мұаллим чағырмасына һейрәт этдим. Чүнки һәр синфә ики-үч азербайчанлы тәләбәдән артыг дүшмүрдү. Һәтта, икинчи әһтият синфинда ялһыз бир тәләбәм варды. Дәрә отаглары чатмадығындан, һәмийн тәләбә илә мұаллимләр отағында мәшғул олурдум.

Бир күн мүдир мәнә янашыб деди: —Талыбзаде, Бақы сизин вәтәниниздир, нә үчүн татар ушаглары бизим мәктәбдәң гачырлар? Сән чалыш, татар ушагларыны көтир, мән гәбул этдирәрәм.

Мән бу хошрәфтар вә гайғыкеш адамын аливи сыхдым.

—Николай Степанович, тәшәккүр эдирәм!—дедим.

О, тез-тез мәним дәрсләримә кәдир, саатларла отуруб динләйир, ана дилинә хүсуси әһәмийәт верирди.

Ени тәһсил или башлананда прокимназияда азербайчанлы тәләбәләрин сайы отуз бешә чатды.

Загафазия мәктәбләринин баш мүфәттиши попечител Рудолф Тифлисдән Бакыя кәлмишди. Һәр мәктәбдә олдуғу кими, мәним ишләдийим үчүнчү кимназияда да бүтүн мұаллимләр һәйчән ичиндә идиләр. О, бүтүн Бақы мәктәбләринин тәфтиш этдикдән сонра бизим кимназияя кәлди. Бөйүк тәнәффүсдә мұаллимләр отағында отурдуғумуз заман мүдиримиз Николай Степанович Сазоновла Рудолф ичәри кирди. Мұаллимләр аяға галхыб салам вердиләр вә көрүшмәк үчүн она яхылашдылар. Рудолф һеч хәсә әл вермәйиб, салама чаваб оларәг аичаг башыны тәрәпдә вә юхары кечиб отурду.

Һамы сусуб көзләрини ерә дикмишди. Беш-он дәгитә кечди. Рудолф ағзыны ачыб бир кәлмә дә дә-

нышмады. Онун бу һәрәкәти мәни сон дәрәчә әсәбиләшдирди. Стол үзәриндәки графиндән стәкана су төкүб ичдим. Рудолф буну көрүнчә, мәни янына чағырды. Аяға галхдым. Сағ әлими масанын ғырағына даяйыб дурдум. О, амиранә бир сәслә:

—Әлләрини янына сал!—деди. Өзүмү сахлая билмәйиб кәскин бир сәслә:

—Попечител һәзрәтләри, мән Гафгаз татарларынын ана дили мұаллимийәм,—дедим. О, әйри-әйри бахыб истәһза илә ғымышды:

—Паһ, нә бөйүк адамсанмыш!.. Отур!

«Ушагларымызы савадландырмаг үчүн һәлә нә гәдәр тәһгирләрә дөзмәли олачағың»—дейә фикирләшдим.

О кетдикдән сонра, Сазонов аливи күрәйимә вуруб күлә-күлә деди:

—О, Бакыя кәләндә мәнән башга бүтүн мүдирләр ону вағзалда гаршыламышды. Мән исә буну лазым билмәдим. Көрүнүр бу һәрәкәтим Рудолф һәзрәтләринин хошуна кәлмәмишдир. Көрмәдин, бизим кимназия бүтүн мәктәбләрдән сонра кәлди.

Мән орадан бирбаш рус дилиндә нәшр олунан «Кәспи» гәзети редакциясына кедиб әһвалаты мәсу'ул редактор Әлимәрданбәй Топчибашова данышдым. Бу буржуа әдәбазы ағзыны әйә-әйә, әтинасыз бир һалда:

—Белә шейләри гәзетдә язмаг олмаз!—деди. Мән әсәбиләшәрәк:

—Сизин кими зиялыларын ишнин нәтичәсидир ки, халғымыз ән әди һүгулардан мәһрум әдилмишдир,—дедим вә дәрһал отагдан чыхдым. Попечителин мәни тәһгир этмәсини узун мүддәт утуда билмәдим. Эртәси күнү дәрәсә кетмишдим. Мұаллимләрдән Фйодор Ивановичлә көрүшдүм.

Фйодор Иванович учабой, арыг бир киши иди. Узун, гара сағгалы варды. Мүдиримиз Николай Степановичдән хошу кәлмәзди. Арабир онун далыича данышарды. Фйодор Иванович мәнә юхарыдан ашағы әйри-әйри бахарат:

—Сизин дүнәнки һәрәкәтиниз һеч хошума кәлмәди,—деди. Мән ачыачы күлүмсәйәрәк:

—Габа һәрәкәтә габа да чаваб верәрләр,—дедим. О, ачыглы-ачыглы бығыны чейнәди.

—Көрүн Рудолф һәзрәтләри нә гәдәр аличәнәб инсандыр ки, сизи мәктәбдән чыхармады. Мүдир мән олсайдым, сизи бир саат да бу мәктәбдә гоймаздым.

—Сиз дә элә онун тайы олардыныз,—дедим. О, һеч бир сөз демәдән, үзүнү дөндәриб кетди.

Рудолф һадисәсиндән сонра Николай Степановичә олан һөрмәтим мән һәббәтә чеврилди. Мұаллимләр өз араларында дейирдиләр:

—Попечител Рудолф һәзрәтләри Николай Степановичи чәзәсыз гоймаячаг.

Һәр ил январын бириндә байрам мұнасибәтилә Николай Степановичин әвинә кедирдим. Арвады да өзү кими ачыг фикирли бир гадын иди. О да мәнә һөрмәт эдир, дәрсләримлә марагланырды. Лакин мәнә рус мәдәнийәтинә дәрин мәнәббәт оядан Николай Степановичлә достлуғуму давам этдирә билмәдим.

Рудолф, Николай Степановичи биздән айырыб башга ерә тәһийн этдирди. Лакин Николай Степановичин мәнә ашыладығы һиссләри унутмадым.

✱

Чохарвадлылыг, гадына йүнкүл мұнасибәт Бакыда дәрин көк салмышды. Бақы буржуазиясы гадын һаггында хүсуси сиясәт еридирди. Кишиләр рәсми әвләндикләри гадына бир каниз кими бахыр, онлары һамыдан кизләдир, чаршабсыз кәзмәйи бөйүк һәгарәт сайыр, дикәр тәрәфдән кәнарда башга арвад сахлайырдылар. Бәзиләри арвадларынын «намусуну торумаг үчүн» ишә кәдәндә гапылары ғыфыллайыр, я да гапыда гочулардан көзәтчи гоюрдular.

Харичдә арвад сахламаг варлылар үчүн бир адәт олмушду.

Мишйончуларын вә сәрвәтдарла-

рын оғланлары да аталарынын йолу илә кедирдиләр. Әвләриндә чаваб, көзәл арвадлары олдуғу һалда, мейманхана нәмраләриндә һәрәсинин бир ашнасы варды. Онлар да аталары кими, өз ашналарыны төмтәраглы кейиндирмәкдә бир-бирилә бәйсә кирирдиләр. Гумар башында беш манат үстүндә бир-бирини өлдүрүр, маариф-мәдәнийәт үчүн пул сәрф этмәйә исә чән чәкирдиләр.

Ениетмә ғызларын әрә кетмәси дә фачиәли нәтичәләр верирди. Ғызын өз арзусу илә әрә кетмәйә һаггы йох иди. Онун бүтүн ихтияры ата-сынын әлиндә иди. Иисәна пулуна көрә гүймәт верилди. Мәнфәәтпәрәст аталар һеч нә илә һесаблашмадан, ғызларыны адәтән дөвләтли адамла әрә верирдиләр. Бу исә алтмыш-етмиш яшлы, сағгалы һаналы Мәшәди Ибадларын он үч-он дөрд яшлы ғызлары алмалары үчүн шәраит ярадырды. Зиялылары адам еринә гоянлар чох аз иди. Онлар аичаг ашағы тәбәгәдән чыхмыш, аз-чох охумуш ғызларла әвләнә билтирдиләр.

Тифлисдә олдуғу кими, Бакыда да тез-тез бир әвдән башга әвә көчүрдүк. Бир мүддәт Ашағы гәбристан күчәсиндә Кәблә Мирзәнин әвиндә яшадыг. О, Бакынын мәшһур зәркәрләриндән иди. Гочалыб көзләри ишыгдан галдығына көрә, сәнәтнин атмаға мөчбур олмушду. Өз адына олан «Мирзә һамамы»ны сатыб пулуну хәрчләдикдән сонра, мадди вәзийәти чәтннләшмишди. Сон вахт күзәрәны ағыр кечдийиндән, она «лүт Мирзә» дейирдиләр. Кәблә Мирзә бизимлә сәмили рафтар эдирди. Хошсәһбәт, кәмәруз иди.

Кәблә Мирзәнин әвинә Фәридә адлы палтар юян бир дул арвад кәлирди. Фәридә әвләрдә чалышыр, өз алинин зәһмәтилә он беш яшлы ғызыны сахлайырды. Оғул өвләдә олмадығындан, Фәридә ғызына һәм оғлан, һәм дә ғыз ады гоюб Ханым-ага дейә чағырырды. Ханымаға артыг әрлик ғыз олмушду. Лакин ана ону әрә вермәк истәмирди. Бу аялбаланын, шахсән мұшаһидә этдийим

Сөжнө калыб гызы чох ахтарды, таппады. Көблө Эбдүлөли мөһәллө полис идарәсинә кетди, рәйси көрдү. Рәйс Ханымагань кәтирмөк үчүн ики полис көндөрдү. Бир аз сонра Ханымага енә зинданда иди.

Ана-бала үч ил бир-биринә һәсрәт галдылар. Дөрдүнчү ил Ханымага хәстәләниб йорган-дөшәйә дүшдү. Һәкәмсиз, мүәлихәсиз галан калин вәрәмдән вәфат этди. Ялныз бундан сонра аная өз өвләдинин үзүнү көрмәйә изи верилди...

★

1904-чү илин яйыны Гараклисдә кечирмәйи гәрага алдыг. Палус адлы гоча бир эрмәнини эвиндә ики отаг тутдуг. Палусун Лиза адлы бир гызы Бақыда яшайырды. Һәмни ил Лиза да Гараклисә кәлмишиди. Палус хошсәһбәт бир гоча иди. Азәрбайчан дилини, маһны вә баятыларыны билирди. Кечәләр һәйәтдә отуруб ширин сәһбәт эдәр, арабир маһны охуюб бизи әйләндирәрди. О, бизи кирайәнишини кими йох, гонаг кими гәбул этмишиди. Әлиндән кәлән һөрмәти эдирди.

Гараклисдә галдыгымыз үч айда бу эрмәни илә әлә достлашдыг ки, бизи йола саларкән һәтта Палус ағлады, сонра көзләрини силә-силә көйрәк сәслә охуду:

Гызыл күл олмайайды,
Саралыб солмайайды,
Калишини нә яхшыдыр,
Кедишини олмайайды!

О, бизимлә бир ата кими көрүшдү, һәр ил Гараклисә кәлмәйимизи хайиш этди.

Биз о мөһрибан әвләдән, Палусдан кәдәрлә айрылдыг...

Рус-япон мұһарибәси давам эдирди. Ингилаби һәрәкәтин кетдикчә күчәймәси чар мұтләғийәтинин горхутәүшдү. Ингилабин гаршысыны алмаг үчүн мұхталиф тәдбирләр көрүлүрдү. Һәмни тәдбирләрдән бири дә эрмәникләрлә азәрбайчанлылар арасында милли алаһәт төрәдиб әсрләрдән бәри гардаш кими яшәян бу ики халгы бир-биринә гаршы гоймаг иди.

1905-чи ил ингилаби әрәфәсиндә

ики дост вә гардаш халгын тарихиндә фитнәкарлыгга төрәдилмиш, һәмнишә нифрәтлә яд әдиләчәк бир фәчнә баш верди. Һәмни ағыр күнләрдә мән бир һадисәнин шаһиди олдум.

Сәһәр тездән Сабунчуя, дәрсә кетмишидим. Шәһәрә гайытдыгым заман азәрбайчанлыларла эрмәникләр арасында вурушма башландыгыны өйрәндим. Анамын хасийәтини билдийим үчүн, тез өзүмү эвә чатдырмалы идим. Эвә кетмәк үчүн чарә дүшүнүрдүм. Бир киши мәнә яхынлашды.

— Бачы оғлу, дейсән эвә кетмәйә горхурсан. Истәйирсән мән апарым.

Онун мәнә мәдән саһибләринин ушагларындан бири һесаб этдийини һиссә этдимсә дә, сәсими чыхармадым. Истәр-истәмәз разы олдум.

Һәр күн күчәләрдә ох кими көзүмүзә батан гарадавой вә газәглардан әсәр йох иди. Ачыг-айдын кәзмәк чох тәһлүкәли иди.

О ян-бу яндан күллә сәсләри кәлирди. Биз долашыг йолларла Татар күчәсинә чатдыгда, бөйүк бир йыгынчаг көрдүк. Киши үзүнү мәнә тутуб деди:

— Даһа горхма, бундан о яна бизимкиләрдир.—Бу заман дөрд-беш атлы газәг көрүндү. Онлар чох кәсыб кейинмиш бир эрмәнини габагларына салыб кәтиридиләр. Йыгынчагдакы азәрбайчанлылардан бири йүйүрүб газәгларын габагыны кәсди. Әлини чибинә салды, лап габагдакы екапәр газәга нә исә верди. Йыгынчагдакылардан бири деди:

— Бах, газәгларла пул басыб языг эрмәнини сатын алды.

Газәглар атларыны гамчылайыб көздән итдиләр.

Эрмәни арада галыб ялварырды, онун әтрафындакы азәрбайчанлы фәһләләр исә ачы-ачы күлүмсүнүр вә дейридиләр:

— Сәнин дүшмәнини биз йох, индикә кедән атлылардыр, онларын ағаларыдыр. Кет эрмәникләрин ичинә, бурда көрдүкләрини даныш.

Мән һәр ан өлүмү көзүмүн габагына кәтирәрәк, горху вә һәйәчан

ичиндә эвә кетдим. Мәнни интизарла көзләйән анамын көз яшларыны гуртудум. Анчаг нә гәдәр эрмәни, азәрбайчанлы, ата-ана, бачы, гардаш көз яшы төкүб ағлайыр, бу гыргына сәбәб оланларла гаргыбырды.

Бақыда ики гардаш халг арасында төрәдилән алаһәтин сәбәбләриндән бири Азәрбайчан вә эрмәни буржуазиясы арасында игтисади рәғабәт иди. Чар һөкүмәти бу рәғабәтдән өз мэгсәди үчүн, аловланмага башлаян ингилаби сөндүрмәк үчүн истифадә әтмишиди.

Бу ганлы фитнә үч-дөрд күн давам этди. Бу оду сөндүрмәк үчүн күчәләрдә бир нәфәр полис вә газәг белә көрүмүрдү; онлар миллиончу Тағыевләри, Манташовлары вә бу ағаларын маликанәләрини мұһафизә эдирдиләр. Арада Азәрбайчан вә эрмәни милләтчиләринин фитнәсинә уймуш әлсиз-аягсызлар тәләф олурду. Буна бахмарыг, әсрләрдән бәри гардаш кими яшәян, чан дейиб, чан эшидән эрмәни вә азәрбайчанлылар бир-бирини мұдафиә эдирдиләр.

Биз мүсәлман мөһәлләсиндә яшайырдыг. Гоншулугда бир эрмәни әләси олурду. Бу әлә илә яхын әләгәмиз варды. Әвимиз нисбәтән тәһлүкәсиз олдуғундан, онлары өз мәнзилимизә көчүрдүк. Анам онларә һөрмәт көстәрди. Гарышыгыг гуртарана гәдәр бу кичик әлә биздә галды.

Әмин-аманлыг бәрпа олундугдан сонра гонагларымыз бизә разылыг әдиб әвләринә көчдүләр. Һәмни күн Гараклисдә эвиндә яшәдыгымыз Палусун гызы Лиза гапыдан кирди. Биз бир һадисә үз вердийини дүшүндүк вә чох горхдуг. О, бизим йәһәчанымызы көрүб:

— Горхмайын,—деди,—бизим әләмиз дә саламатдыр. Бу нечә күнү мән сизи дүшүнмүшәм. Кечәләр көзләримә юху кетмирди. Чох шүкүр, сәғ-саламатсыныз.

Лиза гыргх беш-гыргх алты яшларында, гараяныз бир арвад иди. Үч ушагы варды. Әвләри Завағзалны

күчәдә олдуғу һалда, биздән хәбәр тутмага кәлмишиди.

Чар мұтләғийәтинин 1905-чи ил ингилаби әрәфәсиндә һазырладыгы эрмәни-мүсәлман гыргыны бу ики гардаш халгын арасындакы тарихи достлуғу поза билмәди. Һәр ики халг ингилаби мұбаризәйә дә биркә кедирди.

★

1903-чү илдән әтибарән бир-биринин ардынча фәһлә тәтили вә нүмайишләри кечирилмәйә башламышды. Бунлар мұтәшәккил кечирилмәсә дә, зиялыларын нәзәрини чәлб эдирди. Мән о заман бу чыхышларә болшевик тәшкилаты төрәфиндән рәһбәрлик әдилдийини билмирдим. Лакин фәһлә синфинин, үмүмийәтлә зәһмәткеш халгын истибадада, мөвчуд гурулуша гаршы һәр бир әтиразы демократ зиялыларә күчлү тәсир бағышлайырды. 1903-чү илин ахырында мәнән фарс дилини өйрәнән Мәммәдбәй адлы бир танышым яныма кәлди. О, рус ордусунда забит иди. Яхын күнләрдә Узәг Шәргә һәрәкәт әдәчәкләрини билдирди.

Бу көрүшдән аз сонра, 1904-чү илин январында рус-япон мұһарибәси башланды. Гәзәтләр япон донанмасынын Порт-Артур галәсына гәфләтән һүчүм этдийини, Русиянын бир нечә кәмисини батырдыгыны хәбәр верди.

Демократик мәтбуат мұһарибә әлейһинә мөғаләләр языр, сәсиәл-демократ партиясы вәрағаләр нәшр эдир, орду ичиндә гызгын тәблиғат апарырды.

Рус-япон мұһарибәси чаризмин мәғлубийәтилә гуртарды. Лакин бу мұһарибә ингилаби һәрәкәтин күчүнү зәһләдә билмәди. 1905-чи ил ингилаби чаризми сарсытды, ону бөйүк ваһимәйә салды. Чаризм тәчили оларәг манифест вермәйә мәчбур олду. Халга мәтбуат, сөз, вичдән азадлыгы верилди. Мән о заман чаризмин бу һийләсини бөйүк бир хәйрәһәлг кими, даими вә һәснә азадлыг кими гәбул этдим. Лакин бир гәдәр сонра айдын олду ки, бунлар һамысы фырыдадәг имит.

Баки мэтбуаты Русиядакы ингилаби һаракаты чох кениш ишыгландырылды. 1905-чи илин сонларына доғру ингилаб далгалары бүтүн өлкени бүрүмүш, кәндләрә вә орду ичәрисинә белә айылмышды. Бу заман Гара дәннз вә Кронштадт дәннзчиләринин үсяны олду. Бу үсян ятырылмамыш почт вә телеграф ишчиләринин тәтилләри башланды.

Ингилаб күнләриндә болшевикләр гызғын таблиғат апарырдылар. Октябрын эввалләриндә Петербург вә Москвада башланмыш тәтилләрин дәврәси кенишләнәрәк башга шәһәрләрә дә кечди. Нәтичәдә Русия дәмрийолчуларынын тәтили башланды.

1905-чи ил ингилабы бүтүн синиф вә зүмрәләрә, партия вә сияси группаларә өз фикирләрини, өз мәрәнамаләрини э'лан этмәйә имкан вермишди. Габагчыл знялыларда бир руһ йүксәклийи, чошғунлуг, үмид һисс эдилди. Лакин чох кәч олдуғумдан вә Баки мүйитини лазымынча өйрәнә билмәдийимдән, 1905-чи илдә айры-айры партия вә зүмрәләрин ингилаба мүнәсибәтнин кифәйәт гәдәр дәрк эдә билмирдим. Октябр манифестинин әсл маһийәти дә мәнә мә'лум дейилди. Мән 1906—1907-чи илләрдә мистик буржуа эдәбийәти илә реалист әдәбийәт арасында, ингилаба, сияси һадисәләрә ики мұхтәлиф чәбһәдән янашан «Молла Нәсрәдин»лә «Фүюзат» арасында кедән мұбаризәни дәрк этмирдим. Октябр манифестинә алданаһарәг, бә'зән мұртәчә мэтбуат сәһифәләриндә чыхыш этмәйимин әсл сәбәби дә бу иди.

Ингилабын илк дәврүндә Азербайчан буржуазиясы сияси һадисәләрдән өз мәнәфәи үчүн истифадә этмәйә, мөвгәсини мөһкәмләтмәйә чалышды. Лакин ингилабын чидди шәкил алдыны көрүнчә о, һәр чүр «демократик тәдбирләрдән» үз дөндәрдә, ачыгдан-ачыға иртича чәбһәсинә кечди, ингилаба, онун тәшкилатчыларына мэтбуат вәситәсилә һүчүмә кетмәйә башлады. 1906-чы ишин ахырларындан Азербайчан

буржуазиясы чар һөкүмәтини мүдәфиә этмәк үчүн һәр чүр вәситәйә әл атмаға башлады. Баки сәрвәтдарларындан бир нечәси ингилаб илләриндә атрафына гарақуручу дөстәләр, гочулар қоплайыб, әксингилаби бир нүмайиш тәшкил этмишдиләр. Бу нүмайишчиләр әлләриндә «Яшасын падшаһымыз» сөзләри язылмыш байрагларла рус киләсинә кедиб мүсәлманларын падшаһа садиг олдуғларына даир нитгләр сөйләмиш, кешишлә өпүшмүш вә бунунла һөкүмәтә садиг олдуғларыны билдирмәйә чалышмышдылар.

Фәһлә нүмайишләринә гаршы чеврилмиш белә чыхышлардан биринә Сабунчу мәктәбиндән гайытдығым заман раст кәлдим. Бақыда үмуми тәтил э'лан эдилмишди. Лакин нәдәнсә Баки дәмрийолчулары бу тәтилдә иштирак этмирдиләр. Нүмайишә чыхмыш фәһләләр бизим гатары даяндырмаға чалышдылар. Гатар бөйүк чәтинликлә Баки стансиясына етишди. Гонкая миниб Телефонны күчә илә эвә гайыдаркән фәһләләрлә падшаһпәрәст издиһамын үз-үзә кәлдийини көрдүм. Падшаһпәрәстләр Николайын шәклини узун бир ағачын башына кеңриб дөстәнин габағында апарырдылар. Фәһләләр дәрһал Николайын шәклини әтәшә тутдулар. Гызғын атышма башланды. Гонка ики әтәш арасында галдығындан даянмаға мөчбур олду. Сәрнишинләр ерә төкүлдүләр. Һәрә бир ердә кизләнди. Мән дә бир нечә сәрнишинлә гачыб яхындакы ун амбарына кирдим. Чох чәкмәди ки, күчә полис вә атлы газәг дөстәләрилә долду. Он дәгигә сонра атышма кәсилмишди. Мән ун амбарындан чыхдығым заман нүмайишчи фәһләләр эввалки тәмкинләрилә аддымлайырдылар. Атлы газәглар нүмайишчиләрин яны илә кедир, онларә мане олмаға чәсарәт этмирдиләр. Бу нүмайиш мәндә фәһлә синфинин, зәһмәткешләрин күчүнә бөйүк инам доғуран илк һадисәләрдән бири олду.

☆

1905-чи илин яйыны анам вә бачыла бирликдә Күрчүстанин тоби-

әтчә зәнкин, мәшһур тарихи галасы олан Сурамда кечирдик. Күрчү дилини билмәдикләриндән анам вә бачым өзләринә һәмсәһбәт тапа билмирдиләр.

Кәлишимизин икинчи күнү паркта отуруб мусиги динләйирдим. Скамяда мәнимлә бирликдә сәлигәли кейинмиш чаван бир күрчү дә отурмушду. Бир гәдәр мусиги динләдикдән сонра, о, мәнә яхылашараг сорушду:

— Бизим һавалар хошунуза кәлирми?

— Чох хошума кәлир,—дейә чаваб вердим.

Арамызда сөһбәт гызышды. О, мәндән ким олдуғуму, һарадан кәлдийими хәбәр алды. Мүәллим олдуғуму өйрәнәндә мәнә даһа да яхылашараг:

— Мән дә мүәллимәм,—деди.

Енидән әл вериб таныш олдуғ. Ады Вахтаһг, фамили Микадзә иди. Мәктәб вә мүәллим һятындан узунузады данышды.

Бир нечә күн сонра бачым да бир эрмәни айләси илә таныш олмушду. Аилә үзвләри азербайчанча чох кәзәл данышырдылар. Бачымын танышынын әри һәр шәнбә күнү ишини гуртарыб кәлир, базар эртәси енә Тифлисә тайыдырды. Биздән дөрдбеш эв аралы олурдулар. Һәлә арамызда кәлиш-кедиш йох иди. Шәнбә ахшамы артырмада отуруб чай ичирдик. Пиләкәндә аяг сәси вә эрмәничә данышыг эшидилди. Аз сонра кимсә эрмәни ләһчәсилә:

— Гонаг истәмирсиниз?—дейә учадан сәсләнди. Анам һамыдан эввәл:

— Хош кәлмисиниз!—дейә аяға дуруб гонағлары гаршылады. Көрүшүб таныш олдуғ.

Кийинин ады Сандро, арвадынын ады София иди. Һәр икисинин азербайчанча билмәси анамын кейфини яман ачмышды. Сөһбәт әснасында Сандро эрмәниләрлә азербайчанлыларын дәстлуғундан, һәр ики халғын мусигисинин бир-биринә чох яхын олмасындан сөһбәт ачды. Азербайчан халғ маһныларындан сон дәрәчә хошланмасындан хейли данышды. Һәмийн күнү чох шән кечирдик. Ахы

ра яхын бачым гармон чалды. София бир нечә эрмәни вә Азербайчан маһнысы охуду.

Сандронун хаһшинә көрә, эртәси күнү ону да эвләриндән чағырыб, парка кетдик. О, мәнә үч яшлы оғлундан, анасындан вә онларын арасында олан мәзәли ишләрдән ширин-ширин данышыб күлүрдү. Бир аз сонра Микадзә дә кәлди. Ону Сандро илә таныш этдим.

Күнләр кечдикчә бизим дәстлуғумуз да мөһкәмләнирди.

Микадзә һәмийнә Сурамда олдуғундан онунла һәр күн көрүшүрдүм. Күрчү дәстлары ону «княз» дейә чағырырдылар. Бир күн о, бунун сәбәбини мәнә изаһ этди:

— Вәзнәли княз чухасы кейдийим үчүн дәстларым мәнә зарафатла княз дейирләр. Бир дә адым Вахтаһгдыр. Вахтаһг да күрчү тарихидә бир княз адыдыр. Похса мән княззәд дейиләм.

Бир күн Сандро енә кәлмишди. Сурамда бир чалғы дәстәси олдуғуну өйрәниб, күнортәг дә'вәт этмишди. Микадзәйә дә хәбәр вердик. «Княз» бизим тәклифимизи мәнунийәтлә гәбул этди. Емәк-ичмәк һазырланыб яхын мешәйә кетдик.

Чалғычылар күрчү вә эрмәниләрдән,—зурна, тар, каманча чаланлардан вә ханәндәдән ибарәт иди.

Ханәндә эрмәни иди. О, һәм күрчү, һәм дә эрмәни маһныларыны охуярдү. Сандро азербайчанча муғамат охумағы тәклиф этди. Тар, каманча дилә кәлди, анчаг ханәндә охумаг истәмәди. Гаһ-габағыны төкәрәк:

— Мән мүсәлман маһныларыны охумурам,—деди.

Сандро мәсәләни баша дүшүб гәзәбләнди:

— Беш-он нәфәр лоту-лоту Николайын һийләсәлә ики дәст халғ арасында гыргын салды. Бурада мәнним, я бу мүсәлманын нә тағсыры вар?

Микадзә Сандронун сөзләринә гүввәт верди. Онларын чох марағам изаһатларындан сонра ханәндә бир сәкаһ вә бир нечә Азербайчан халғ маһнысы охуду.

Күшүмүз чох хош кечди. Хөялым-да дэрни илэр бурахан о күнү неч бир заман уиуда билмирэм.

☆

Бакыда мүаллимлик этдийим илк иллөрдө бир һавэскар кими эдэбий-тымизы өйрөнмөйө, онун мүсир вэ зиййэтини мүшаһидэ этмөйө башладым. Илһамыны халгдан алан, халг эдэбийятыны эсас ирс кими габул эдэн классикаримизин—Вагифин, Видадинин вэ Закирин шеирлэри мөндө көзөл тә'сир оятды. Вагиф һаятын не'мәтләрини, көзәллийи, мә-һәббәти чошгун вэ сәмини дуйгулар-ла тәрәннүм эдэн, ше'римиздә ре-ализми даһа йүксәк пилләйә галды-ран шаир кими мәни чәлб эдирди. Вагифин шеирләриндә һәр шей садә тәсвир олунур, онун шеирлэри этри-ни, һәрәротини ачгаг өз мүһитиндән, Азәрбайчанын зәнкин тәбиәтиндән вэ көзәлләриндән алыр.

Вагиф йолунун давамчысы олан Закир ше'римизә һәгиги сатира кә-тирмишдир.

Лакин Вагиф, Видади вэ Закирлә башланан бу сағлам эдәби йолу да-һа да инкишаф этдирмәк, ону ени тарихи шәраитлә бағламаг истәйән-ләр, XX әсрин эвәлләриндә чох бө-йүк маниәләрә раст кәлирдиләр. Буржуазиянын, мүлкәдарлығын мәфкураләрини тәблиг эдән, онла-рын мәнафәләрини горуян нәзәрий-йәчиләр, эдэбийятымызын габагчыл мейилләрини мәһв этмөйө чалышыр-дылар. Бә'зи шаирләр белә тә'сир-ләрән гуртара билмәйиб, әсрләрән бәри чейнәмәкдә олан көһнә тәсвир вәсикәләрини бүтүн сөнүклүйү, зә-ифлийи илә тәглид вә тәкрат эдир, бир гисм шаирләр—буржуазия вә мүлкәдарлығы даһа яхын оланлар исе, схоластик шеирдән гоша әли аяштырдылар.

XX әсрин эвәлләриндә буржуази-янын, буржуа мәтбуатынын гү-вәтләнимсизлә алағәдәр олараг, ше-ирдә мүртәчә романтизм үслубу да гүвәтләнишидә.

Эдэбийятда эсасән ики чәрәян я-на яшамагда иди. Булардан би-ринчиси көһнә схоластик эдэбийятын

ени шәраитдә давамы олан мүртәчә романтизм, икинчиси, Мирзә Фәтә-ли Ахундов тәрәфиндән эсасы гоюл-муш тәнгиди реализм йолу иди. Би-ринчиләр сөнмәкдә олан задәканлы-ғын, буржуазиянын идеолокиясыны тәблиг эдирдиләрсә, гәзәл, гәсидә, мәрсийә илә янашы сурф мүртәчә мәзмунлу әсәрләр азырдыларса, икинчиләр, күндән-күнә чанланмаг-да олан мәһкум синифләрин, габаг-чыл зиялыларын һаятыны, онларын мүбаризәләрини, һаята бахышлары-ны тәблиг эдән әсәрлә ярадырды-лар. Биринчиләрин әсәрлэри мүртә-чә мәтбуатда кениш нәшр эдилсә дә, халг күтләлэри ичәрисинә йол тапа билмирди. Икинчиләрин әсәрлэри исе бә'зән чап үзү көрмәсә белә, халг ичәрисинә чох сур'әтлә ййылыр-ды. XX әсрин илк илләриндә бирин-чиләрин сон нүмайәндәлэри—Мирзә Һәсиб Гүдси, Әбдүлхалыг Чәннәти, Юсиф Чәннәти, Ағадаш Мүнири, Азәр вә башгалары иди. Икинчиләр, М. Ф. Ахундовун эдәби мәктәбини давам этдирән Нәчәфбәй Вәзиров, Әбдүррәһимбәй һагвәрдиев, Сүлей-ман Сани Ахундов иди. Бу заман Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир кими бөйүк эдәби сималар һәлә мәшһур-лашмамышдылар.

Реалист эдэбийят эдәби инкиша-фимыздә мәзмун, форма чәһәтдән, сәнәткарлыг вә жанр э'тибарилә чох бөйүк рол ойнайырды. О вахта гәдәр мән яһыз гәзәл язмагда аз-чох тәч-рүбә газанмышдым. Ени реалист эдэбийятла таныш олдугдан сонра гәләмими бу йолда сынамаг фикри-лә, бир п'ес вә бир роман яздым. Ачгаг һәр ики әсәримдә мүвәффә-гийәт газанмадығымдан, онлары нәшр этдирмәдим. Лакин руһдан дүшмәдим. Мүасирләринин әсәрлә-риндән алдығым илһам вә гүвәтлә гәләмә сарылдым. 1905-чи ил инги-лабы мөндә бөйүк үмидләр доғур-мун, вәтәнинин азад бир өлкә, хал-гымын азад бир халг олачағына инам оятмышды. Ени тарихи шә-раити, синфи мүбаризәнин маһийә-тини яхшы дәрк этмәдийимдән, бу заман мән чаризмин мүвәггәти ола-раг вердийи «азадлығы» алгышла-йыр. һәтта думая даһр тә'риф ше'ри

дә язырдым. Лакин халглары ағыр боюндуруг алтында әзмәйә алыш-мыш чар мүтләгийәтинин истибад кабусу енә дә гара ганадларыны үс-түмүзә сәрди.

Ачгаг тарих вә заман ишини кө-рүрдү. Реалист эдэбийятымыз һаят-дан, мүбаризәдән галмады. Шаирлә-римиз вә әдибләримиз кизли вә ачыг шәкилдә өз фикирләрини ййамагда давам этдиләр. О заман мән «Заман-нын ингилабчыларына», «Яд эт!», «Һәр шей көһнә» вә «Симург гушу» кими азадлығы тәрәннүм эдән, кәлә-чөйә үмид тәблиг эдән шеирләр яз-дым.

Һаят эдэбийятын чаны, дөйүнән үрәийдир. Һаят нечә исе, онун әкән олан эдэбийят да әлә олур. Фәрәһли һаят севинч, чошгунлуг доғурдугу һалда, фәрәһсиз, әзаблы һаят бә'зән мүбариз бир әһвал-руһийә, бә'зән исе дүшкүнлүк, гүссә доғурур. Ис-тибад дөврүндә язымыш олдугум бә'зи шеирләримдә һаким олан бәд-биллик, шүбһә вә кәдәр бурадан ирәли кәлирди.

Эдәби фәәлийәтә башладығым илк илләрдә мәни ән чох чәлб эдән саһәләрән бири халг эдэбийяты иди. Мөндә ушаглыгдан фәклора мараг оядан Юсиф әми олмушдур. Борчалы гәзасындан Сарван кәндин-дән кәлмиш бу кимсәсиз, йохсул го-чаны атам бир ата кими севирди. Юсиф әми һәр кечә бизә ширин-ши-рин нағыллар данышар, чох гәрибә тапмачалар дейәрди. Бу нағыллары вә тапмачалары мән чох бөйүк һә-вәслә динләрдим. Бу нағыллардан алдығым тәәсүрат сонралар мөндә фәклора марағы даһа да гүвәтлә-дирди. Бакыя көчдүкдән сонра, халг эдэбийятыны даһа әтрафлы өйрән-мөйә башладым. Билдийим нағыл-лары, тапмачалары, баятылары, ата-лар сөзләрини бир дөфтәрә яздым. Яй тә'тили яхынлашдыгда мүхтәлиф гәзалардан кәлмиш тәләбәләрин һә-рәсинә бир дөфтәр вериб, билдиклә-ри, эшитдикләри нағыллары, аталар сөзләрини вә тапмачалары языб кә-тирмәләрини тапшырдым. Бунула да кифәятләнишмәйиб, Чәнуби Азәр-байчан фәклоруну топламаг мөгсә-дилә, бир нечә гоча һәмбалла таныш

олдум. Бир-ики дөфә онлардан бир нечәсини эвә апардым...

О заман Тифлисдә Маариф шө'бә-синин тапшырығы илә күрчү, эрмә-ни вә Азәрбайчан мүаллимлэри тәрә-финдән топланмыш халг эдэбийяты нүмунәлэри рус дилиндә нәшр эди-лирди. Реални мәктәбин мүаллимлә-рә мәхсус китабханасындан бу ки-таблары алыб охуурдум. Беләликлә хейли нағыл, минә гәдәр аталар сө-зү, алты йүзә гәдәр тапмача вә мин баяты топламышдым. Бу заман мән һәтта халг эдэбийяты һаггында ай-рыча бир мәгалә язымыш вә «Игбал» гәзетиндә чап этдирмишдим. Уаун тәдгигатдан сонра, фәклора даһр бир нечә мәгалә дә языб нәшр эт-дирдим. Сонралар, Азәрбайчанда Со-вет һакимийәти гурулдугдан сонра Вагиф, Закир һаггында яздығым мә-галәләрдә, али мәктәбләрдә халг эдэбийятына даһр охудугум мүһа-зирәләрдә бу материаллардан исти-фадә эдирдим.

1928—30-чу илләрдә топладығым фәклор нүмунәләринин бир гисми-ни мәшһур фәклорчу һүммәт Әли-задәйә вердим. О бири дөфтәрлә-римдән һазырда яһыз бир нечәси галмышдыр.

Халг шаирлэри, әл ашығлары өз шеирләриндә вә дастанларында Ба-бәк, Короғлу, Нәби, һәчәр кими халг гәһрәмәнларынын сарсылмаз ирадә вә чәсәрәтини, мәтинликләрини чан-лы бояларла әкс этдирмишләр. Хал-гын бәдиин зөвгүнү, онун гүвәт вә мәтанәтини ифадә эдән халг эдә-бийятындан, бу зәнкин хәзинәдән истифадә эдән Низами, Хагани, Фү-зули, Вагиф, Видади кими классик шаирләримизин йүксәк севки, көзәл-лик вә һуманназм тәрәннүм эдән әсәр-ләриндә Азәрбайчан халгынын эсас характерик сифәтләри әкс олунмуш-дур. Фәклор мәнә халг дилини, халг зөвгүнү, халг адәт вә әһә-нәләрини өйрәтди, халгы вә вәтәни да-һа дәриндән севдирди.

☆

1905-чи ил ингилабы әрәфәсиндә Азәрбайчанда сияси һадисәләр тәз-тәз дөйишәр, чох кәркин бир вәзий-йәт яранырам.

Азербайжан буржуазиясы вә онун идеолокиясыны тәблиғ эдән милләтчи зиялылар дәрһал ени вәзийәтә уйғулашыр, өз мөвгеләрини мөһкәмләтмәк үчүн мұхтәлиф тәдбирләр көрүрдүләр.

Азербайжан буржуазиясы ингиланын эмәлә кәтирдийи шәрантдән истифадә эдәрәк, өз мәтбуатыны яратмаға башлады. Аз заман ичәринсидә күлли мигдарда мұхтәлиф мәсләкли гәзет вә журналлар чап олуңду. Доғрудур, 1905-чи ил ингиланына гәдәр мәтбуатымыз, 1875-чи илдә һосәнбәй Зәрдаби тәрәфиндән Бақыда нәшр олуңан «Әкинчи» гәзети, сонра Унсизадә гардашлары тәрәфиндән Тифлисдә чыхарылан «Зия», «Зияи-Гафгаз» вә «Кешкүл» гәзетләри, Мәммәдаға Шаһтахтински тәрәфиндән Тифлисдә нәшр эдилән «Шәрг-рус» гәзетләри варды. Лакин бу гәзетләрини өмрү чох аз олмушду.

1905-чи илдән сонра мұхтәлиф синиф вә снися групплар элдә эдилән имканлардан истифадә эдәрәк өз мәтбуатыны яратды. Синфи мұбаризә артыг мәтбуатда да өзүнү көстәрдиди. Бу заман бир тәрәфдән «Гоч-Дә'вәт», «Бакински Рабочи», «Тәкамүл» кими болшевик вә фәһлә гәзетләри чыхар, «Молла Нәсрәддин» кими демократик журнал чап олуңур, бир тәрәфдән дә буржуазиянын идеолокиясыны ифадә эдән мұртәчә, әксингилаби гәзет вә журналлар нәшр эдилдиди. Бақыда милләтчи буржуа мәтбуатынын әсасыны гоҗилардан бири—миллионер һачы Зейналәбдин Тағиев олмушдур. Онун мадди көмәйилә 1905-чи илдән бир-биринин ардынча «Һәят» гәзети, «Фүюзат» журналы чап олуңмаға башлады. «Фүюзат» буржуа мәфкуросини, онун әдәбийят вә сәнәт һагғында көрүшләрини тәблиғ эдән бир журнал иди.

«Фүюзат» журналынын редактору Әлибәй Һүсейизадә бир мүддәт Түркийәдә яшамыш, орадан Азербайжан панисламизм, пантүркизм идеяларыны, үстәлик халғын аңламадығы араб, фарс кәлмә вә тәркибләри дә долу дил кәтирмишди. Көтенин

«Фауст» драматик поэмасындан тәрчүмә әтдийи бу парча онун дилимин һара чәкдийини айдын көстәрир:

«Әнзари шәбабимдә пәдидар олан әй зилл,

Әй зилли-түлуат, олујорсун енә пейда».

«Сиз бу шеирләриннизи вә мәгаләләриннизи кимин үчүн язырсыныз? Бизим халг ки, ону баша дүшмүр»,— дейә Ә. Һүсейизадәдән сорушанда о, истәһза илә: «Мән бунлары аңчаг он-он беш зиялы үчүн язырам, онлар аңлайыр, кифайәтдир»,— дейә чаваб верирди.

Доғрудур, Ә. Һүсейизадә дейирди ки: «Мәни Түркийәдән вәтәнинин вә халғымын мәнәббәти чәкиб кәтирди». Аңчаг онун нә әсәрләриндә, нә дә көрдүйү ишләриндә Азербайжана вә Азербайжан халғына һеч бир мәнәббәт көрмәдик.

Ә. Һүсейизадә, Азербайжан зәминәсилә бағлы олан ерли тәрәггипәрвәр мұәллифләри амансызчасына тәғиб эдирди. Биринчи мұәллимләр гурултайынын тапшырығы илә бир нечә мұәллим йығышыб яздығымыз «Икинчи ил» дәрслийинә Ә. Һүсейизадә истәһза эдәрәк: «Бу нә дилдир? Бу савадсыз мұәллимләр ушағларымыз бәдбәхт эдир» — дейирди. О, мәтбуатда: «Язымыз, дилимиз, икинчи илимиз» адлы мәгалә илә чыхыш эдәрәк А. Сәһһәтин вә мәним садә Азербайжан дилиндә яздығымыз вә һәмин дәрсликдә чап олуңан шеирләримизи тәнгид әтмишди. О, дилимизи түркләшдирмәйә чалышыр, буна көрә дә, «Фүюзат»ын әтрафына Түркийәдән кәлимиш Әһмәд Камал кими сархошлары чәлб эдирди. Лакин Әлибәй Һүсейизадә вә онун тәрәфдарлары Азербайжанда өзләринә ер тапа билмәздиләр. Ерли демократик зиялылар тәрәфиндән чидди мұғавимәтәрәст кәләрәк, бир-бир Түркийәйә гаһитмаға башладылар. Ә. Һүсейизадә дә Түркийәйә кетди.

Ә. Һүсейизадә илә сонралар, 1926-чы илдә, Бақыда кечирилән түрколожи гурултайда көрүшдүк. Азербайжан язычылары чәмийәтинини

тәнтәнәли ичласында о, нитг сөйләйәрәк деди: «Бундан ийирми сәнә эввәл бурада чалышдығым заман әдәбийятымызын керидә галдығыны буна әтф әтмишдим ки, биз нүмунә олараг һәп Шәрг арасыны иттихаз әдийорыз, даима Шәргә тәвәччәһ әдийорыз. Бинаәнәләйһ Гәрбә тәвәччәһ лүзүмуна гаил олдум. Мән нә әдиб, нә дә шаир идим. Фәгәт Гәрб асарыны нүмунә эдәрәк көстәрә билдирдим ки, бу йолда бир аз чалышдым. Ағач әйри иди. Әкс чәһәтинә йыхмаг лазым иди ки, дүзәлсин. Вагизән ағач дүзәлди... Хәтә эдәрәк зәнн әтмишдим ки, доғрудан-доғруя йүксәйә мұрачәт әтмәк кәфидир. Хейр, әввәлә ашағыларә әнмәк ләзым иди. Буну мәнән сонрақылар япдылар.

Бир күн сокақда бир чочуг көрдүм, топла ойнайырды. Топу юхары атдыгча топ кери дөнүб ашағы дүшүрдү. Фәгәт топу ерә вурдугча топ йүксәлийорду. Әдәбийят да бөйләдир. Халга әнмәдикчә йүксәлмәз! Әввәлә халга, көйлүйә, әмәләйә, вәһасил бөйүк күтләйә гәдәр әнмәли, сонра буларла бәрәбәр йүксәлмәйә чалышмалыдыр».

Әлибәй бу нитгиндә өзүнү, сәһвини баша дүшүмш бир адам кими көстөрмәйә чалышды. Һалбуки, Ә. Һүсейизадә сырф буржуа зиялысы иди. О, әдәби мәгаләләриндә буржуазиянын мәнәфәтини күдән фикирләр ирәли сүрүрдү. Мәсәлән, о, бөйүк рус әдиби Л. Толстой һагғында яздығы «Толстойчулуг нә демәкдир?» адлы мәгаләсиндә даһн әдибин әсл ярадычылығыны бир яна атыб, онун дини көрүшләриндән бәшк эдирди. Толстой һагғында апарылан яңлыш, зиялы тәблиғатын нәтижәсиндә Азербайжан зиялыларынын бир гисми ону пейғәмбәр кими таныйыр, әдибин дини көрүшләрини янә әсәрләрини тәрчүмә эдирдиләр. Толстой һагғында ябылмыш фикирләрә гаршы мұбаризә апаран болшевик мәтбуатынын, әлчә дә демократик мәтбуатын сәһинә баһмәзрәг, бу заман Азербайжанда кифайәт гәдәр толстойчу вар иди. Мұртәчә вә әксингилаби мәтбуатла, әдә-

бийятымызы яңлыш истигамәтә сөвг әтмәйә чалышан буржуа язычылары илә ән ардычыл мұбаризәни «Молла Нәсрәддин» журналы апарырды. Мәтбуатымыз тарихиндә чох мұһүм ер тутан бу журнал, әдәбийятымызын икиншафында тарихи рол ойнамышдыр.

Базар күнү иди. Шәһәр бағында отуруб йолдашларымла сәһбәт эдирдим. Бирдән ушағлар «Молла Нәсрәддин», «Молла Нәсрәддин» — дейә чығармаға вә әлләриндәки журналлары ойнатмаға башладылар. Алычылар һәр тәрәфдән ахышдылар. Мән дә бир нүсхә алдым. Оригинал карикатуралар, мәнәкәли вә мәналы тәнгидләр мәнә севинч оялды. Журналын ичтимаи вә снися әһәмийәтинин аңлаян кәңчләр о күн чох нәш'әли вә шән көрүнүрдүләр.

Биринчи күндән башлаяраг, йүзләрлә азербайжанлылардан бири тәк, мән дә бу журналын охучуларындан олдум. Демәк олар ки, журналын бүтүн нөмрәләри мәнә йүксәк һиссә вә фикирләр оядырды. Бир нөмрәни алдыгдан сонра, мараг вә интизарла о бири нөмрәни көзләйир, күнләри сайырдым.

Ичтимаи нөгсанларымызы ачыг вә айдын шәкилдә, бөйүк бир чәсәрәтлә тәнгид әтәшинә тутан бу мұбаризә журнал ширин бир дастан кими дилләрдә кәзирди. Халғын көзүнү бағлаян вә тәрәггимизә мане олан дини нүмайәндәләри, ерли истисмарчылар, чар мұмурлары, бәй вә ханлар, Иран вә Түркийә мұртәчәләри, маймаг зиялылар журналда кәскин тәнгид эдилдиди. Журналын һәр нөмрәсини охудугда галбим бөйүк ифтихар һиссәлә дөбүнүрдү. Мән она халғымызы мөһүмәт, керилик вә хурафатдан гуртармаг икәтәйән бир хиләскар кими бахардым.

«Молла Нәсрәддин» журналынын редактору Чәлил Мәммәдгулузадәни бөйүк, гүдрәтән бир инсан кими танымышдым. Онун өзүнә бәсләдийим һөрмәт, мәнә сатира дәрин рәгбәт оятмышды. Бундан сонра мән дә сатира сәһһәсидә гәләминн сынамаға башладым.

Сатирик шеир, я фел'етон язмага исте'адым олмадыгына бахмаяраг, «Молла Нэсрэддин» журналына «Кечэл» вэ башга имзаларда үч дөрд кичик фел'етон языб көндөрмишидим. «Кечэл» имзалы фел'етонумун чап олуңдуғу хатырымдадыр.

«Молла Нэсрэддин» журналы бә'зән мәним языларыма да өз мүнәсибәтини билдирди. Мәсәлән, мәним мотбуатда чап олунмуш «Нишанлы гыз» адлы бир ше'рими журнал өз үслубуна мәхсус йол илә тәһлил этмишиди. Шеирдә гаранлыг кечәдә дизләрини гучаглайыб арлая-ағлая, бармагындакы нишан үзүйүнү ойнадан вэ ата-анасынын ону севмәдний гоча бир варлыя вердикләриндән шикайәт эдән бир гызын ачы тәлеиндән бәһсә эдиләр. Һәмин шеир һаггында журнал язмышды: «Шаир, бу гыз онун үчүн ағламыр ки, ону гоча варлыя верирләр. Онун үчүн ағлайыр ки, нийә онун атасы Фридрих, аңасы Мария олмады ки, ону гоча кишиә эрә верәндә разы олмайыб данышмаға дили вэ һаггы олайды. Анчаг бир шей вар ки, о нишанлы гызын атасы Фридрих, аңасы Мария олсайды, о гыз да онлар илә бәрабәр чәһәннәмә кечәчәк иди. Мәнә галса башы чаршаблы түкәзбанлар илә, мәшәдиләр, кәбләйиләр илә бәһиштә кетмәкдәнсә, Фридрих вэ Мариялар илә чәһәннәмә кетмәк даһа яхшыдыр».

Мирзә Чәлил чох мүрәккәб бир тарихи шәраитдә фәалийәт кәстәрир вэ Шәрг һәятынын яралы, хәстә чәһәтләрини өз фел'етонларында ачыб кәстәрә билирди. Журналын тә'сир гүввәси чох күчлү иди. Һәр бир фел'етон, карикатура мүхтәлиф синиф вэ зүмрәләрдә чох тез тә'сир оядыр, һәр нөмрә әһали арасында музакирә вэ мубаһисәләрә сәбәб олурду. Белә һалларда Мирзә Чәлилин өзү дә аз зиян чәкирди. Мәсәлән, журналын икә нөмрәсинин әф-кари-үмүмийәдә гопардығы фыртынаы мән иңди дә ядымдан чыхармамышам. Бунлардан бири Шәрг гадыналарынын ачыг кәзмәсини тәблиг эдән, чаршаба гаршы чев-

рилмиш бир фел'етон, дикәри исә Бақы миллионернә һачы Зейналабдын Тағыевин журналда чап олунмуш рәсми иди. Фел'етонда Мирзә Чәлил ачыгдан-ачыға гадын мәнкумлуғунун әлейһинә чыхыр, кенерал кейминдә, медалларла чәкилмиш һачынын шәклиндә исә о, Бақы миллиончусуну, халгы чаризмә сатан бир сәрвәтдар кими тәңгид эдирди.

Бу икә мәсәлә о заман мүртәчәләр ичәрисиндә бөйүк чахнашма сәбәб олмушду. Енилик дүшмәнләри Мирзә Чәлилин архасынча сөйүр, ону өлдүрмәклә һәдәләйир вэ чиркин мәзмунлу мәктублар языб көндөрдириләр. О чүмтәдән Дәрбәнд шаирләриндән Мирзә Сәмәндәр бир һәчв языб Ч. Мәммәдгулазәдәйә көндөрмиш, һәмин һәчвин башга нүсхәләрини исә Бақы дөвләтлиләри арасында яймышды. Онлар һәмин һәчви мәчлисләрдә, гүмархана вэ казиноларда охуюр, бу йолла Мирзә Чәлили һөрмәтдән салмаға чалышырдылар.

Мирзә Чәлил сияси чәһәтдән кәсәрли фел'етонлар, мөзәли шәкилләрдә сәрвәтдарларын, чар мә'мурларынның, кәһнәпәрәстләрин нүфузуну гырмаға, зәһмәткешләрдә вэ габагчыл зиялыларда тәшәббүс, ирадә вэ фәалийәт доғурмаға чалышырды.

Мирзә Чәлил XX әсрин бөйүк әдәби симасы иди. О, зүлмәт ичиндә бир улдуз кими парламыш, гылынч кими ити шүәларла яхын вэ узаг өлкәләри ишыгландырмышды. Доғрудур, әдиб, бир чох габагчыл мүасирләри кими, һәлә фәһлә һәрәкәти вэ тәтилләринин кәләчәк нәтичәләрини көрә билмирди. Анчаг онун вэ «Молла Нэсрэддин» журналынын ерли истисмарчылары, чар мә'мурларына, Шәрг әталәтинә, динә вэ мөвһумата гаршы апардығы ардычыл мүбаризә Азәрбайчан зәһмәткешләринин өз истиглалийәтләри уғрунда мүбаризә апармаг үчүн аяға галхмаларына чох бөйүк файда кәстәрмишиди.

Мән һәлә 1912-чи илдә «Күлзар» дәрслийимдә «Молла Нэсрэддин»ин нәшрилә әлағәдар олараг Сабирин ярадычылығында әмәлә кәлән бө-

йүк дөнүш барәдә белә язмышдым: «Һәмин бу вахтларда иди ки, мөһтәрәм «Молла Нэсрэддин» журналы нәшрә башлады. Сабирин һәлә ушагкән донмуш вэ чәрәяна бир йол тапа билмәйән тә'би-сәлиминә «Молла Нэсрэддин» журналынын үслуб вэ мәсләки чох уйду; шаирин һиссийәти-гәлбийәсини оятмаға, тә'би-шаирәнәсини дадлы-дадлы охшамаға вэ әһвал-руһийәсиндә фөвгәл'әдәликләр вэ башгалыглар төрәтмәйә башлады. Чохдан бәри донмуш вэ мәчрасыны тапа билмәйән сәрчешмәйи-тә'би, артыг мәчрасыны тапмыш олдуғундан бир сейли-хурушан кими ахыб кетмәйә башлады».

«Молла Нэсрэддин»ин нөвбәти нөмрәләриндән бирини охудуғум заман ашағыдакы шеир мөндә чох хош, ени бир тә'сир оятмышды:

«Милләт нечә тарач олур, олсун,
нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мөһтач олур, олсун,
нә ишим вар?!
Сәс салма, ятанлар айылар, гой
һәлә ятсын,
Ятмышлары разы дейиләм кимсә
оятсын,
Тәк-тәк айылан варса да, һаг да-
дыма чатсын.
Мән салим олум, чүмлә чаһан
батса да батсын.
Милләт нечә тарач олур, олсун,
нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мөһтач олур, олсун,
нә ишим вар?!»

Шеир бөйүк мәһарәтлә язылмышды. Анчаг бу көзәл сатиранын мүәллифини таныя билмәдим, ше'рин алтында «һоп-һоп» язылмышды. Билдийим, таныдығым адамлардан «һоп-һоп» имзасы илә язанын ким олдуғуну сорушдум, билмәдиләр.

Бир күн шәһәр бағчасында мүәллимләрлә бирликдә отуруб сөһбәт эдирдик. Бирдән «Нә ишим вар?!» сәрләвһәли шеир ядыма дүшдү. «һоп-һоп» кимдир?»—дейә сорушдум. Сабирин вэ Сәһһәтин ән яхын досту олан мүәллим Маһмудбәй Маһмудбәйов күлүмсәйәрәк: «Сәнин достун Сабирди!»—деди.

Сабир сатирик шеирләрилә охчулары о гәдәр чәлб этмишиди ки,

журналы алынча онлар һәр шейдән әввәл «һоп-һоп» имзалы ше'ри охуюрдулар. Сабир аз вахт ичәрисиндә бөйүк шөһрәт газанды.

Сабирин ән яхын вэ сәмими досту Аббас Сәһһәт иди. Сәһһәт Шамаһыда бүтүн күнләрини онула бирликдә кечирәрди.

«Молла Нэсрэддин» журналына язмага башладыгдан сонра Сабир, Сәһһәтлә бәрабәр тез-тез Бақыя кәлирди. Бә'зән онлар күнләрлә Бақыда галыр, ахшамлар чох заман бизә кәлирдиләр. О күн мәним үчүн бөйүк байрам олурду. Бу икә достун ширин вэ сәмими сөһбәтләри мәнә о гәдәр мәшғул эдирди ки, онлар кетдикдән сонра белә ятағымда һәмин ширин дәгигәләри хатырлайыр, һәйчәнымдан көзләримә юху кетмирди.

Сабирлә Сәһһәт бир ердә оlanda мәчлисә ярашыг верирдиләр. Сабир өзүнә мәхсус инчә бир юморла данышар, анчаг өзү күлмәзди.

Сәһһәт ортабой, хошсима, ширин-сөһбәт бир инсан иди. Ити һафизәси варды. Өзүнүн вэ башгаларынын шеирләрини эзбәрдән биләр, о гәдәр көзәл охуурды ки, зәиф шеир дә онун ағзындан чыхдығы заман чанланарды.

Сабирдән сонра Сәһһәтин икинчи сәмими досту Бақыда мүәллимлик эдән Маһмудбәй иди. Маһмудбәй аз данышан, чох чалышан, тәмиз вэ вичданлы бир инсан иди. Ипәк кими юмшаг хасийәти варды. Яшча биздән бөйүк олдуғуна көрә мүәллимләр она Маһмуд әми дейирдиләр. О, чох фәал бир маариф ишчиси иди. Бу гайгыкеш мүәллим, ени дәрсликләрин яранмасында бөйүк хидмәтләр кәстәрмишиди.

Яй тә'тили вахты шамаһылы мүәллимләрин доғма шәһәрә топлашмалары, Сабирлә Сәһһәт үчүн байрам олурду. Маһмуд әми онлары, һәр икисинин руһуна вэ зөвгүнә мувафиг рус шаирләрилә таныш этмәйә чалышырды. Сабирлә Сәһһәтдә ушаг әдәбийәтына мараг оядан да Маһмуд әми олмушдур. Маһмуд әми һәр икә шаирин ушаглар үчүн яздыглары әсәрләри өз дәрсликлә-

риндә чап эдирди. Маһмуд әмидән башга Сабир вә Сәһһәт, Әли Чаббар Оручәлиев, Чәмо Чәбрайылбайли вә Фиридунбай Көчәрли илә яхын иди-ләр.

Бу достлар бир ерә йыгышанда сәһһәт сәһһәрә гәдәр узанарды... Сабир Азәрбайчан дилинин ничәлик-ләрини көзәл билирди. О, әруз вәзиндән чох усталыгла истифадә эдирди. Шаир сечдийи мөвзуа көрә ифадә тәрзини дәрһал тапа билирди. Бу исә Сабирин шеирләриндәки реал-измин гүвәтләнмәсинә сәбәб олур-ду.

Чәлил Мәмәдгулузадәнин кәс-кин сияси фел'етонлары, һекәйәлә-ри, Сабирин сатиралары «Молла Нәсрәддин»ин мазмунуну тәшкил эдирди. «Молла Нәсрәддин»ин ады чәкиләндә һәр шейдән әввәл бу ики сима адамын гаршысында чанланыр-ды. Лакин бә'зи әдәбийәтчылар, зиялылар Мирзә Чәлилә Сабир бир-биринә гаршы гоймага чалы-шырдылар. «Сабир Мирзә Чәлил, онун журналы етирмишир, йохса Сабирми «Молла Нәсрәддин»и шеһрәтләндирмишир?» Бу зиялы-лар бир һәгигәти нәзәрдән гачырыр-лар ки, бүтүн әдәби чәрәялар, мү-һүм әдәби һадисәләри догуран һә-ятын өзүдүр. Нә «Молла Нәсрәддин» Сабир, нә дә Сабир «Молла Нәс-рәддин»и етиширмишир, һәр ики-сини етиширән ичтимаи мүнһитдир. Анчаг ону демәк ләзимдир ки, «Молла Нәсрәддин» журналынын тә'сир күчү, охучуларда бөйүк ма-раг оядан карикатуралары Сабирин илһамына гол-ганад верди, онун әсәрләринин кениш йайылмасы үчүн шәрант яратды. Сабир исә ичтимаи нөгсанлары тәнгид эдән шеирләрилә журналын ифузуну гат-гат артыр-ды.

Азәрбайчанда «Молла Нәсрәд-дин» журналыны охумаян адам чох аз иди. Неч бир гәзет вә журнал өзүнү бүтүн Шәрг аләминдә бу гә-дәр севдирә билмәмишир. Бу бө-йүк севкини догуран әсасән Азәр-байчанын ики бөйүк әдәби симә-сы—Мирзә Чәлилә Сабир олмуш-дур.

Сәһһәт әдәби һадисәләр, әдәбий-

ят тарихи һаггында кениш мә'лума-та малик иди. Мәнә инди айдын олур ки, бу шаир, һәят һадисәлә-риндән даһа чох әдәби һадисәләри өйрәнмәйә чалышырды ки, бу да онун ярадычылыгында мүәййән чә-тинликләр ярадырды.

Сәһһәт рус әдәбийятыны бир мә-һәббәтлә севирди. О, вахтынын мү-һүм һиссәсини рус дилини даһа дәриндән өйрәнмәйә, рус язычыла-рындан тәрчүмә этмәйә һәср эдир-ди. О, рус шаирләринин бир чох дө-йәрли әсәрләрини мүвәффәгийәтлә тәрчүмә этмишир. Бу хусусийәт-ләринә көрә иди ки, һәлә 1912-чи илдә чап этдирдийим «Кулзар» дәр-лийиндә Сәһһәти әдәбийятымызын «икинчи Жуковски» адландыр-мышдым.

1905-чи илин ахырларында, Ша-махыдан гайытдыгдан сонра һәр ики достуму хатырлайыб, онлара «Вәтән» адлы бир шеир языб көн-дәрдим. Һәмни мәнзүмәдә дейлир-ди:

Эй чешминин өнүндә мүчәссәм,
вәтән, вәтән!

Гәлбим кими кәдәрләрә һәмдәм,
вәтән, вәтән!

Ахшам, сәһәр о күл үзүнү исла-
дан нәдир?

Көз яшларынымы, йохса ки, шәб-
нәм, вәтән, вәтән?!
Өвлади-нахәләфми сәни салды

бу күнә,
Эйваһ, бу дәрд, мөһнәтә дөзмәм,
вәтән, вәтән!

Ач, ач о гәмли көксүнү, эй мөһнәт
өлкәси,

Бас багына бу Шаги мөһкәм,
вәтән, вәтән!

Сабирлә Сәһһәт дә эйни мөвзуда шеир языб мүәллим Әли Чаббар Оручәлиев васитәсилә мәнә көндәр-миширди. Сәһһәтин ше'ри беләдир:

Шаига, нейләсин ахыр, сөйлә, би-
чарә вәтән?!

Тапмайыр Сәһһәт үчүн дәрдинә
бир чарә вәтән.

Йохдур үммид-шәфа һали-пәри-
шанында,

Охшайыр чох белә бир хәстәвү
бимарә вәтән.

Вәтән оғланлары мүстәгрәги-хаби
гәфләт

Туш олудур нечә мин залими-хун-
харә вәтән.

Енә бу дәрдләрин чарәси Бақыдан
олур.

Чешм-үммид тутудур ора һәм-
варә вәтән.

Бақыда мүәллимлик этдийим үчүн Мирзә Чәлилә таныш ола билмә-мишир. Лакин фел'етонларындан алдыгым тәәсүратла ону хәялым-да чанландырыр, хошсәһбәт, зара-фатчыл вә көзәл бир натиг кими тә-сәввүр эдирдим. Мирзә Чәлил һаг-гында бу илк тәсәввүрүмү Сабирлә Сәһһәт дагытды. Бир дәфә онлар Тифлисә кедиб «Молла Нәсрәддин» журналынын әмәкдашлары вә Мир-зә Чәлилә көрүшдүкдән сонра Ба-қыя гайытмышдылар. Бу дәфә дә мәни унутмайыб, бизә кәлмиширди-ләр. Һәр икиси Тифлис сәфәриндән мәм-нун иди. Көрдүкләрини, эшитдиклә-рини ширин-ширин нағыл эдирди-ләр. Хусусән Мирзә Чәлилин яваш-яваш, фикрини едирдә-едирдә, сакиг данышыгыны тәглид этмәкдән дой-мурдулар. Мән анчаг бу вахт Мир-зә Чәлилин, сонралар көрдүйүм ки-ми, аз данышан, ағыр тәбиәтли бир инсан олдуғуну өйрәнмишир.

1910-чу илдә, Сабир Бақыя көч-мәйә мөчбур олдугдан сонра, Аббас Сәһһәт Шамахыда тәк галмышды. Сәһһәт бүтүн дәрдини, севинчләрини ялыз Сабирлә бөлүшүрдү. Дост-лугда Сабир кими сәдагәтли инсан аз тапыларды. Сәһһәт ону бүтүн гәлбилә севирди. Лакин Сабирин вахтсыз өлүмү бу достлугун узун давам этмәсинә имкан вермәди. Ша-ир гарачийәр хәстәлийинә тутулду. Бақыдакы мүәличә шаирин сәһһә-тини яхшылашдырмадығы үчүн о, Шамахыя кетди. Сонралар хәбәр тутдуг ки, Сабирин вәзийәти чох ағыр олдуғундан, Тифлисә кетмиш, Мирзә Чәлил ону хәстәханая дүзәлт-миш вә әлиндән кәлән көмәклийн этмишир. Тифлисдәки мүәличә дә фәйда вермәдийиндән, шаир, тәкрат Шамахыя гайытмышды. Хәстәлийи о гәдәр ағыр иди ки, шаир өзү дә өлүмүнү арзу эдирди:

Истәрәм өлмәйи мән, лейк гачыр
мәндән әчәл,

Көр нә бәдбәхтәм әчәлдән дә кә-
рәк наз чәкәм.

1911-чи илин йыында бөйүк шаир вәфат этди. Бу бөйүк итки бүтүн Азәрбайчанын гәлбини яндырды. Сәһһәт дә, мән дә Сабирин өлүмүнә шеир итһаф этдик.

«Һоп-Һопнамә» шаиринин вахт-сыз өлүмү Сәһһәтин бүтүн варлы-гыны сарсытмышды. Сәһһәт үч-дөрд ил өзүнә кәлә билмәди. О, чох аз языр, сәһбәтләриндә һәмишә Сабир хатырлайыр, кәдәрли бир һәят кечирди. Шаир сусмушду, кимсә-сиз бир гәриб кими яшайырды. Сәһһәтин яхын достларындан олан Фиридунбай Көчәрлийә көндәрди-йи чаваб мәктубу, онун бу илләрдә-ки әһвал-руһийәсини чох айдын ифадә эдир:

«Язмышан тазә нә шейләр?»—де-
йә, сордун мәндән,

Руһумун тарына мизрабзән ол-
дун, гардаш.

Сабир илә белә мәктубу чох ал-
дыг сәндән,

Һәр нә яздыгса она бани сән ол-
дун, гардаш.

...Лейк чох чәкмәди, дөвран бизә
бидад этди.

Аһ, о чәмийәтимиз тезчә пәри-
шан олду.

Мөвт Тәрраһ о сәфа бәзмини бәр-
бад этди.

Сабир өлду, демирәм, ше'р эви ви-
ран олду.

Язмага мане олур тәфригә дүш-
дүкләримиз,

Ағларам, хатирә кәлдикчә кү-
лүшдүкләримиз».

★

1906-чы ил кәнчлийинин ән чош-гун вә гиймәтли бир заманы иди. Мадди вәзийәтими аз-чох дүзәлт-мишир. Анлә гурмаг, охумуш бир гызла эвләнмәк фикриндә идим. Лакин о заман охумуш гызларымыз о гәдәр аз иди ки, онлары бармагла саймаг оларды.

О заман биз Кәблә Мирзә Юси-фовун эвиндә яшайырдыг. Кәблә Мирзәнин сәнәти зәркәрлик иди. Гочалдыгы үчүн зәркәрлийи бурах-мышды. О, хусуси һамаманы сатыб, сени эв тикдирмиш, кирәнишинләр-

дән алдыгы кирә илә аиләсини до-
ландырырды. Кәблә Мирзә тәмиз вә
кәзәл гәлбә малик, меһрибан, хош-
сәфәт бир киши иди. Бақыда гәриб
олдугумуза кәрә, өзү вә аиләси би-
ричә күндән бизи чох яхшы гар-
шыладылар. Анам Кәблә Мирзәнин
аиләсини чох бәйәнрди. Нәр дәфә
онлардан гайытдыгдан сонра, анам
Кәблә Мирзәнин гызы Разийә ха-
нымдан данышыр, ону тәриф эдәр-
кән дилә агзына сығмырды. Ана-
мын данышығындан вә рәфтарын-
дан Разийәни мәнә алмаг истәди-
йини һисс этмишдим. Бир күн анам
мәнә бу һагда сөз ачды:

— Билрәм, Абдулла, охумуш
гыз алмаг истәйрән, анчаг о гыз-
лар варлы оғланларыны гоюб сәнә
кәләрми? Яшын кечир, эвләнмәк
вахтындыр. Мән дә чаван өмрүмү си-
зин йолунузда гоймушам, сәни эв-
зишк саһибә этмәк, кәлин кәтирмәк
мәнин арзумдур. Разийә ханымдан
яхшы гыз талмаячагсан. Нәм яхшы
аиләдәндир, нәм дә хошхәснийәт,
кәзәл гыздыр. Сән «һә» де, мән күнү
сабаһ она өзүм элчи кедим. Бил-
рәм ки, верәчәкләр.

Анам бу сөзләри о гәдәр ширин
бир дилә деди ки, мән әтираз эдә
билмәдим. Анчаг гызы көрмәмиш-
дим. Анама баша салдым ки, эввәл-
чә гызы көрмәк истәйрәм. О, гызы
мәнә көстәрәчәйинә сөз верди.

Сон заманлар Разийә ханым ба-
чыма достлашышды. Арабир, мән
эвдә олмаянда бизә сөһбәтә кәлир-
ди. Бачым, гызы бизә чагырачагы-
ны дейиб, орта гапынын ачар деши-
йиндән она бахмагымы тапшырды.
Мән бачымын дедийи кими эләдим.
Анчаг нә гәдәр чалышдымса, гызын
үзүнү айдын көрә билмәдим. Бир
һәфтә сонра бачым енә Разийәни
бизә чагырмышды. Бу дәфә гапы
хейли аралы иди. Разийә бачыма
шири сөһбәт эдәркән, мән куя гы-
зын биздә олдуğunu билмәйиб ота-
га кирмәк истәдим. Разийә мәнә кө-
рүнчә дик аяга галкыб үзүнү дас-
малла өртдү. Мән тез кери чәкил-
дим. Бу дәфә о мәнә, мән дә ону ай-
дын көрмүшдүк. Гыз хошума кәл-
мишди. Анам эвә гайытдыгда, Рази-

йә илә эвләнмәйә разылыг вердим.
Лакин мәним разылыгым нәр шейи
һәлл этмирди. Бақыда гәриб, мүлк-
сүз адама гыз вермәк адәт дейилди.
Гызын анасынын сөзарасы Рази-
йәни тәмиз, охумуш бир адама вер-
мәк истәдикләрини анама демәси
мәним еканә тәсәллим иди.

Үч күн сонра анам кейиниб-кечи-
ниб, гызын анасынын агзыны арама-
га кетди. Гызын анасы Түкәзбан
ханым Кәблә Мирзә илә көрүшүб
чаваб верәчәйини сөйләмишди, ан-
чаг анам дуруб кәлмәк истәйиндә
«Кәблә Мирзә дә разы олмайыб нә
дейчәк» — дейә тәскинлик вермиш-
ди.

О күн мәктәбдән гайытдыгым за-
ман анам тәзә палтарыны союнма-
йыб мәним йолуму көзләйирди. Га-
пыдан ичәри киринчә мәнә тәбрик
эдиб, әһвалаты тәфсилаты илә да-
нышды.

Ики күн сонра разылыг чавабы
алынды.

1906-чы илдә Разийә илә эвлән-
дим.

Һәят йолдашым Разийә, савад-
сыз олдуғуна бахмаяраг, сон дәрәчә
тәрбийәли инсан иди. Динч вә бәх-
тияр аилә һәяты кечирирдик. Өмрү-
нүн бир һиссәсини Петербургда ке-
чирмиш, рус мәдәнийәтинә рәбәт
бәсләйән, габагчыл зиялыларла ала-
га сахламагы севән Мәһәррәм әми
тез-тез бизә кәлирди. Мән Мәһәррәм
әминни ким вә нә тәбиәтдә инсан
олдуғуну Разийәйә аңлатмышдым.

Бир күн енә Мәһәррәм әми бизә
кәлмишди. Отуруб сөһбәт эдәркән:

— О бакылы гызыны бура чагыр,
көрүм нечә гыздыр, — деди.

Мән Разийәни чагырдым. Разийә
кәлиб салам верди. Мәһәррәм әми
она ер көстәрди. Отурду.

— Гызым, охумаг, язмаг бил-
рәнми? — дейә Мәһәррәм әми соруш-
дугда, Разийә:

— Йох, Мәһәррәм әми, анчаг ин-
ди яваш-яваш өйрәнирәм, — дейә ута-
на-утана чаваб верди.

— Нә, гочаг гызым, оху, оху... Са-
валсыз, әлмәсиз адам кор кимидир.
Бизим гызларымыз, арвадларымыз
охумуш олсайдылар өз өмүрләрини

дәрд дивар арасында кечирмәзди-
ләр.

Мәһәррәм әми биздә чох отурма-
ды. Онун рәйи мәнә чох мараглан-
дырды. Мән Разийәйә ени арзулар-
ла янашмага башладым.

Лакин мәним арзуларым мәһв
олду. Разийәнин гыз вахтындан
хәстәлийи варды. Эвләндикдән сонра
бу хәстәлик даһа да күчләнмәйә
башлады. Нә гәдәр мүаличә эдир-
диксә, файдасыз галырды. Һәкимлә-
рин тапшырыгы илә ону Железно-
водскийә апардым, Петербурдан
кәлмиш профессора көстәрдим. Бир
һәфтәлик мүаличәдән сонра профес-
сор мәнә кабинетинә чагырыб де-
ди:

— Бу гызы илләр узуну мүаличә
этирмәкдәнсә бир дәфәлик опера-
сия эдирин. Бу йолла ону бир һәф-
тәйә сағалтмаг олар. Он күн сонра
йолдашынызла бәрәбәр «Железная
Гораны» лап башына чыха биләр-
синиз. Хәстәлийи узанарса сонра
операсия да этмәк олмас.

Мән, Разийәнин ата-анасына те-
леграм вуруб мәсәләни билдирдим.
Онлар гәти әтираз этдиләр, гызы
тез кери гайтармагы яздылар. Биз
тәчили олараг Бақыя гайытдыг.

Бақыда Разийәнин вәзийәти да-
һа да агырлашды. Ахырда операсия
этирмәйә мәчбур олду. Ону Гара
шәһәр хәстәханасында операсия эт-
диләр. Чәрраһийә әмәлийәтиндән
сонра Разийә вәфат этди.

Илк аилә һәятымын дағылмасы
мәнә сарсытды. Бу үрәк агрысынын
нәтичәси олараг, мән Разийәнин
өлүмүнә «Бәхтсиз рәфигәмә» адлы
икки шеир, «Шаир вә гадын» баш-
лыгылы бир пәрдалә мәнзүм п'ес һәср
этидим.

☆

Һәсәнбәй Зәрдаби XIX әсрин сон
ийирми беш или, XX әсрин эввәл-
ләриндә өз бөйүк ичтиман фәалий-
ләтидә габагчыл Азәрбайчан зиялы-
ларынын, халгын дәрин мәнәбәтти-
ни газанмышды.

Һәсәнбәй Москва университети-
нин тәбият факултәсини битир-
дикдән сонра Бақыя кәлмиш, бирин-
чи гимназияда тәбият мүәлли-

ми олмушду. 1875-чи илдә «Әкинчи»
гәзетини нәшр этмәйә башла-
раг, Азәрбайчанда габагчыл әлми
көрүшләрин яһылмасына чалы-
шырды. Охучулар аз олдуғундан,
гәзетини газанчы мәхаричини едәйә
билмирди. Һәсәнбәй хәрчи өзү едә-
йир, гәзет үнүз баша кәлсин дейә,
арвады һәнифә ханымла бирликдә
мүрәттиблик эдирдиләр. Һәтта, Һә-
сәнбәй бәзи кәндилләрә пулсуз гә-
зет көндәрирди. Халгын мәдәни
сәвийәсини йүксәлтмәк үчүн о, һеч
бир фәдакарлыгдан чәкинмирди.

1877-чи илдә «Әкинчи» гәзети
һөкүмәт тәрәфиндән бағландыгдан
сонра Һәсәнбәй, рус дилиндә нәшр
эдилән «Каспи» гәзетиндә чалы-
шыр, тәбиәт әлмләринә даир, мүхтә-
лиф мөвзуларда мәгаләләр язырды.
Бақы думасынын үзвү олдуғу үчүн,
Һәсәнбәй ени мәдәни-маариф очаг-
лары ачдырмаг ишиндә мөвгенидән
истифадә эдир, маариф шәбәсини
һесабына мәктәпләр ачдырды.

Һәсәнбәй чидди, зәһмәтсевән,
әйилмәк билмәйән мәгрүр бир ин-
сан иди. Нәм дә бир гәдәр сәрт иди.

1906-чы илдә Бақыда Азәрбайчан
мүәллимләринин гурултайы чагы-
рылмышды. Һәсәнбәй сәдр сечил-
мишди. Бу гурултайла бир чох мү-
һүм мәсәләләрлә янашы, мәркәзи
маариф мүфәттишлийинин әмрилә
кечирилән «немой методун» нә дәр-
рәчәдә әлверилши олуб-олмамасы
мүзакирә эдилирди. Бу үсүл һәм
азәрбайчанлы ушаглары, һәм дә
русчадан дәрә дейән мүәллимләрә
чох чәтиликләр төрәдирди. Мәсә-
лән, мүәллим шакирдләрә «Ит һү-
рүр», «Пишәк мийолдайыр» чүмлө-
ләрини русча өйрөтмәк истәсәйди,
бу чүмләни әввәлчә русча сөйләмә-
ли, мәнәсыны исә ялныз сәс вә һә-
рәкәтлә аңлатмалы иди. Пәни мү-
әллим ушагларын гаршысында ит
кими һүрмәли, пишәк кими мийол-
дамалы иди. Гурултай бу үсүлүн
ләгв эдилмәсини тәрәра алды. Һә-
сәнбәй Гафгаз валисинә гурултай
адындан телеграм көндәриб, тәәли-
кдә бу үсүлүн Азәрбайчан мәктәблә-
риндә ләгв олунмасына даир әмр
зәрмәсини хәйиш этди.

Һәсәнбай биринчи оларга табиғият факультетини гуртартышы азербай-жанлы алим ва көркөмли журна-лист иди. Ону «Әкинчи», «Һәят» ва башга гәзет ва журналларда та-биғият дәр ирәзмәш олдугу элми мәгаләләриндән кәндиләримиз, му-әллимләримиз ва кәңәшчиләримиз исти-фадә этмишдир.

Һәсәнбай габагчыл зиялылар, зәһмәткешләр ичәрисиндә бөйүк һөрмәт газанмишды. Һәсәнбайин дәфи мәрасими халгын өзә бәслә-дийи дәрин мәһәббәти бир даһа көстөрдү. Ону дәфи мәрасиминә бүтүн Баки ахшымышды. Дүкәнлар бағлапмыш, шакирдләр дәрәдән азад әдиләмиш, бүтүн зиялылар Һә-сәнбайин дәфиндә иштирак әдир-диләр. Мән, Һәсәнбайин әлүмүнә бир шеир языб «Иршад» гәзетиндә чап әтдирдим. Бүхүн биләк ва мә-донийәт очагы олан азад Вәтәни-миз, мәдәни халгымыз, әтибарлы чавапчыларымыз Һәсәнбайин адыны даһа йүксәкләрә гәлдирмиш, дөв-ләтимиз онун хәтирәсини әбәдиләш-дирмишдир.

☆

1907-чи илин гышында әтият-сызлыг нәтижәси оларга чибәрләри-ми соғәт алмышды. Һәким йәйи Ставрополда гәлмагымы мәсләһәт көрдү. Июл айында дәннә йолу илә Ставрополә кетдим. Баки көздән итинчәйә гәдәр өзүмү яхшы һисс әдирдим. Хәзәр дәннәсини әкин-ликләрини, табиғәтләкн гүввәт ва әзәмәти бөйүк бир марагла сәйр әдирдим. Бу һал чох сүрмәди. Бир аз сонра башым фырланмаға, үрә-йим буланмаға башлады. Дәннә мәни тутмушду. Каютума кечиб узандым. Сонра һәләк олдугуны бәлмәдим. Мән аячәг Һәштәрхана яхши бир гәдәр өзүмә кәлдим. Һәва сәкәт, дәннә дурғун иди. Бир аз сонра кәми көрпүйә яхынашды. Мән Волга чайи көрпүсүнә чыхдым, орада билет алыб чай кәмисинә икәдим.

Сәһкәләр бир-бириндән көзәлди... Бу сәһкәт мәндә сәлиһмәз хәтирә-ләр, ени дүшүнчәләр доғуран бир сәһкәт олды.

Көйәртәдә отуруб сәһилләрдәки яшыллыгларә бахырдым. Кәңч бир рус яхынаштыб янымда отурду. Бир гәдәр Волга һаггында, Русия таби-әти барәдә сөһбәт әтдик. Сонра му-сәһибим миллийәтчим, сәнәтимлә марағланды. Ахырда сорушду:

— Һансы фәһидән дәрәс дөйирси-низ?

— Татар дилиндән.

О, бир гәдәр сусудудан сонра, су-алларыны енидән давам әтдирди:

— Нә әчәб чар һөкүмәти орта мәктәпләрдә татар дили кечмәйә разы олур? Көрүнүр шакирдләр бәй ва сәрвәтдәр балаларыдыр?

— Аз-чох йохсул тәләбәләрим дә вар.

О енә сүкут әтди, сәһили нәзәрән кечирди, мәнә даһа да яхынаштыб чидди вәзыйәт алды:

— Бир зиялы кими халг арасында ишләмәк, ушағларә тәрбийә вермәк сизин вәзифәһиздир. Чалышыи, ана дилини ушағларә яхшы өйрәдин!

Бу сәдә, ади палтарлы кәңчин данышығы, давранышы, мулаһизәлә-ри мәндә онун сияси бир мәсләк сә-һибә олмасы гәнаәтини доғурду. Марағым даһа да артды. 1905-чи ил ингилабындан сонра сосялист партияларынын програмы илә мән дә аз-чох таныш олмуш, нумайиш-ләрдә иштирак әтмишдим. Ичтимаи көкләрини һәлә яхшы дәрк әтмәди-йим бу програмлар мәнә зәһмәткеш инсанларын мәнәфеһини муәдәфиә әтмәйи өйрәтмишди. Мән шакирд-ләрим ичәрисиндә дә йохсул ушағ-лары даһа чох сөвир, онларын гәй-гысына галырдым.

Кәңч сөзүә давам әдәрәк:

— Сизин татарлардан сосял-демо-крат партиясына мәнсуб оланлар вармы?— дөйә сорушду.

Бакида эшитдикләримә әсасән чаваб вердим ки, «вардыр, өзү дә дөйәсән аз дөйил». О, чавабымдан чох мәнун олды.

Яшча мәндән чох да бөйүк ол-маян бу кәңчин сәсиндә вә сөзлә-риндә әлә бир һәгигәт вә сәмиһий-йәт варды ки, онун тәсирә алтына

дүшмәмәк мүмкүн дөйилди. Онула хейли сөһбәт әтдик, арамызда сәми-ми бир мунасибәт яранды.

Салонда зәнк чалынды. Мән ону емәйә дәвәт әтдим.

О, бир гәдәр дурухуб:

— Мәним ашағыда үчүнчү класда бир йолдашым вар,— деди.

— Ону да чағарын,— дөйә хәһиш әтдим.

Бир аздан о, он сәккиз-он доғ-гуз яшларында бир гызла кәлди. Үчүмүз дә салона кириб стол ба-шында отурдуг. Хидмәтчи гадын яхынаштыб онлардан сорушду:

— Сиз һансы класдансыныз?

— Үчүнчү класдан.

— Сиз бурада емәк ейә билмәс-синиз!

— Ийә ейә билмәсинләр? Сиз пулунузу алын!

Хидмәтчи гадын күлә-күлә:

— Бурада пулла емәк верилмир. Билет аланда емәк пулу да алы-ныр.

Чох мүтәәсир олдуг. Оғлан һеч бир сөз дөмәдән аяға гәлхды. Го-нағларымын белә тәһгир әдилмә-синдән чох пәрт олдум. Мән дә еримдән гәлхарағ:

— Әлә исә үчүнчү класә кәдәк, — дөдим.

Белә дә әтдик. Һаһар әләдикдән сонра енә көйәртәйә гәлхыб отур-дуг. Бир аз сөһбәт әтдикдән сонра, оғлан үзүнү гызә тутуб деди:

— Сән яваш-яваш һазырлаш, ин-ди дүшәчәксән, көрпүйә яхынаш-ыры!

Гыз дуруб кетмәк истәйирди ки, оғлан күлдү:

— Чамадандан муғаят ол, йохса гызыл биллиб апарарлар.

Кәми көрпүйә ян алды, оғлан гы-зы йолә салмаға кетди.

Мән дә көрпүйә эндим. Гызла оғ-лан кәнарда дурмуш гәйыға доғру кедирдиләр. Даяндылар. Оғлан ча-маданы гызә верди.. Әлә бу вахт сә-һил тәрәфдән ики нәфәр жандарм яхынашды. Онлардан бири сәрт һә-рәкәтлә чамаданы чәкиб гызын әли-ндән алды. Гыз нә исә деди, жандарм әйни кобуд һәрәкәтлә чамаданын ағзыны ачды, гәзет, китаб йығын-

лары ерә төкүлдү. Жандармлар гызы габағларына гатыб апарды-лар..

Мән сонралар бу гәнаәтә кәлдим ки, һәмни сары сачлы, сәкит рус гызы көндләрә ингилаби әдәбийәт дашыйырмыш.

Мән мүтәәсир һалда каютума га-йытдым. Лакин нәдәнсә дәрхыдым, сәһилә чыхдым. Рус гызыны апар-чағ гәйыг йүнкүл ләпәләр үзәриндә аста-аста йырғаланырды.

Ставрополә етишдим. Һәр күн һә-кимин мәсләһәт әтдийи кими шам-лыға кедир, динчәлир, күндәлик гә-зетләрә бахырдым. Бир күн Баки гәзетләриндә «Молла Нәсрәддин» журналынын һөкүмәт тәрәфиндән бағландығыны охудум. Мүәлиһә үчүн кәлимиш гағғазлы йолдашла-рымла бәрәбәр, һөкүмәтин бу чир-кин һәрәкәтинә әтираз телеграмы көндөрдик. Журнал нәшрә башла-дыгдан сонра телеграм көндөрә-ләр ичиндә өз адымы көрдүкдә үрә-йим ифтихар һисилә дөйүндү.

Ставропол сәфәриндән ингилаби бир руһла гәйытдым. Бу сәфәр мән-дә чәризмә гаршы мубаризә апаран сосял-демократларә хүсуси рәғбәт оятмышды. Одур ки, мән һәмни ил-ләрдә дәрәликләрдә вә мәтбуатда чап олунмуш «Әкинчи», «Әкинчи нәғмәси», «Етим», «Яд әт!», «Лай-лай», «Заманын ингилабчыларына» кими шеирләримдә дөврүн ингилаб-чыларына, онларын мубаризәсинә инәм бәсләдийимни, зәһмәткеш си-нифләрә мәһәббәтими ифадә әтмиш-дим.

☆

Кәнд һәятилә чох аз таныш олду-ғум үчүн, 1908-чи илин йәйыны Азәр-байжан көндләриндә кечирмәк фик-ринә дүшдүм. Анам вә йолдашымла биркә Губа гәзасынын Рустов көн-динә кетдик. Кәнд ковахасынын бө-йүк арвады бизә отағ кирайә верди. Ики ай орада гәлдыг.

Ковханын ики арвады варды. Бө-йүк арвадындан өвләди олмамыш-ды. Кичик арвадындан ики оғду варды.

Бурада бир чох тасарруфат ишләрини—төвләни тәмизләмәк, мал-гараны емләмәк, аты гашовламаг, баг суварыб бечәрмәк вә сәирә ишләрн арвадлар көрүрдүләр. Кишиләр бәйләрә муалдуруг эдир, бош вахтларынн исә дивар диндә отуруб чубуг чәкә-чәкә сөһбәт эдирдиләр. Рустов гыздырмалы ер иди. Намы гыздырма хәстәлийинин пәнчәсиндә күндән-күнә саралыб солурду. Чар һакимләринин, бәйләрин, кохва вә кәндхудаларын зүлмү бир яндан, гыздырма хәстәлийн дә бир яндан кәндлиләри чандан салырды. Көһнә адәт-ән'әнә вә мөһүмат да бир тәрәфдән халгын көзүнү ачмаға гоймурду. Чамаат олдугча йохсул иди. Бир инәйи олан кәндли өзүнү кошбәхт һесап эдирди.

Кәнд кохвасынын бөйүк арнады сәһәрдән ахшама гәдәр инәк сағыр, төвләни вә һәйәт-бачаны тәмизләйир, хәмир йогуруб чәрәк биширир, палтар юр, эвин бүтүн ағыр ишләрини көрүрдү. Кичик арвадын вә зифәси ялныз чәрәк биширмәкдән ибарәт иди. Кохванын арвадларынын далашмасы, бир-биринин да-лынча данышмасы бизи тәнкә кәтирмишиди.

Кохванын бөйүк оғлу он ики яшында иди. Оғланы Гонагкәнддән бир гыза нишанламышдылар. Эвдә тоя һазырлыг кедирди. Бир ахшам һәйәтә кәбә, халча вә палаз дөшәйиб той бүсәты гурдулар. Намы гонаглары көзләйирди. Айлы, сакит бир кечә иди.

Тоя зурначылар, мәшһур ашыг Талиб чагырылмышды.

Зурначылар чалыр, гызлар, оғланлар ойнайырдылар. Мәни һейрәт көтүрдү. Кәлинин ән чоһу догдуз яшы варды.

Той мәчлис гызышды. Ашыг Талиб чалыб-охумаға башлады. О, сазынн синәсинә басыб орталыгда долааныр, ширин бир дилдә «Әсли вә Кәрәм» дастаныны данышырды. Намынын көзүндән юху чәкилмишди. Марагла дастанн динләйирдик. Ашыг Талиб мәни элә чәлб этмишди ки, кечәнин нә вахты олдуғуну билмирди. Дастан сәһәрә яхын

гуртарды. Гонаглар дағылышдылар.

Сәһәр, оғланла гызын артырмада отуруб кәлин-кәлин ойнадыларыны көрдүк. Кәлин өзү илә бәрәбәр әски парчаларындан гайрылмыш бир оюнчаг кәтирмишиди. Мән узагдан онлара фикир верирдим. Бирдән гыз аяға галхыб ағламынды:

— Мән эвимизә кедирәм.

Оғлан мысмырығыны саллады.

— Сән даһа эвинизә кетмәйчәк-сән. Атан, анан сәни мәнә вериб.

Гыз ағламаға башлады. Оғланын бөйүк анасы кәлди. Гызы нә гәдәр дилә тутдуларса да, олмады. Гыз узун-узанды ағлады, нәһайәт йорулду, палазын үстүндә узаныб ятды.

Бу мәзлум мәхлуг элә бу шәкилдә мәнин тәсәввүрүмдә галды...

☆

1909-чу илин язы иди. Нижная кладбищенская (индики Арсен Амирян) күчәсилә үзү ашағы кәдирдим. Кимсә әһмәлчә голумдан тутду. Кери дөндүкдә гаршында Нәчәфбәй Вәзирову көрдүм. О, мөһрибанлыгә күлүмсәйәрәк:

— Бала шаир (Нәчәфбәй мәнә белә мұрачигәт эдәрди), бу ил яйы синилә бирликдә кечирмәйи гәрара алмышыг. Хуршид ханымын сизин иләниздән, хүсүсән анан Мөһри ханымдан хошу кәлир. Дейсән хасийәтләри тутур.

Нәчәфбәйин тәклифи мәнә чох хош тәсир оятды. Мән дәрһал разылығым билдирдим.

Нәчәфбәйлә бу гәдәр яхынлығымыз тәсәдүфи яранмамышды. Биз Бакыда әйни күчәдә яшайырдыг. О, тез-тез мәни эвинә апарар, ширин сөһбәтләри, марағлы ләтифәләрилә мәни мәфтун эдәрди. Онун сөһбәтиндән доймаг олмазды. Данышығы айдын, ифадәләри садә иди. Онунла сөһбәт эләндә һәмишә п'әсләриндәки инчә юмору хатырлардым.

XX әсрин әввәлләриндә, Нәчәфбәй Вәзиров артыг танынмыш язычы иди. Мән онун «Дәрвиш» имзасилә яздығы фел'етонларыны охумушдум. Нәчәфбәйә шөһрәт газандыран исә онун п'әсләри иди. Рус әдәбияты илә яхындан таныш олан язычы, о заманки Азәрбайчанн ич-

тиман һәятыны күзкү кими әкс этдирән п'әсләр язырды. Азәрбайчан актиорларынын репертуарында Нәчәфбәйин «Яғышдан чыхдыг, яғмура дүшдүк», «Ады вар, өзү йох» кими әсәрләри мүнүм ер тутурду.

Әввәлләр мән Нәчәфбәйи комедиялар мүүәллифи кими таныырдым. Лакин «Мүсибәти-Фөхрәддин» фәчиәсинә тамаша этдикдән, сонра бу истәдадлы драматургун ялныз шән, зарафатчыл бир адам йох, һәм дә үрәйи дәрдлә долу олан мүдриг бир вәтәндаш олдуғуну баша дүшдүм. Фөхрәддинн фәчиәсиндә мән о заман габагчыл дүнякөрүшлү, маарифә, мэдәнийәтә чан атан кәңчләрин фәчиәсини көрүрдүм.

Нәчәфбәйлә арамызда олан сөһбәт яддан чыхмамышды. 1909-чу илин яйында Нәчәфбәй Вәзировун вә мүүәллим Әли Чаббар Оручәлиевин иләсилә бирликдә Дағыстан яйлағларындан олан Дашлагара кетдик. Дашлагар көзәл тәбиәти, хош мәнзәрәләри олан бир кәнд иди. Күнләримиз чох шән вә мәнәлы кечирди. Нәчәфбәйин һәят йолдашы Хуршид ханымын бизим иләнмиздәки гадынлара чох яхшы тәсири олурду. О, охумуш, мэдәни, мөһрибан бир гадын иди.

Бир күн Нәчәфбәй Дашлагарын мәнзәрәли бир кушәсиндә бизә гонағлыг верди. Дағыстанн көз ишләдикчә узанан яшыл бағлары, галын вә сых мешәләри, уча, гарлы дағлары нә гәдәр көзәл иди!

Нәчәфбәй үзүнү мәнә тутуб деди: — Бала шаир, сөз сәнә верилир. Бу мәнзәрәләрә яхшы бах, элә бир шеир де ки, Дашлагардан бизә ядикар галсын.

Бир аздан мән Нәчәфбәйин хәшишини еринә етирдим.

Нәчәфбәй тәбиәт ашиги иди. Һәр күн сәһәр тездән саатларла тарларда, чәмәнликләрдә, бағларда кәзәрди. О, әввәлчә әсасыны пәнчәрәмизә вуруб мәни юхудан оядар, бәрәбәр яхындағы чәмәнликләрә, бағларә кедәрди.

1913-чү ил ноябрын 15-дә Нәчәфбәй Вәзировун әдәби фәәлийәтинин гырх иллийн чох тәнтәнәли кеч-

рилди. Габагчыл Азәрбайчан зиялылары, Нәчәфбәйин хидмәтләринә бөйүк гиймәт вердиләр. Мән, юбилей мүнәсибәтилә Нәчәфбәйә шеир итһаф элдим.

Мән Нәчәфбәйә һәм көзәл бир язычы, һәм дә нәчиб бир инсан кими мәфтун идим...

☆

1905-чы илдә Сабунчу мәктәбиндән вә үчүнчү кимназиядан чыхыб, биринчи реални мәктәбин ашағы синифләриндә вә еддинчи шәһәр мәктәбиндә дәрәс көтүрдүм. Еддинчи шәһәр мәктәбинин мүдирн Сүлейман Сани Ахундов иди. О, орта бойлу, эәиф вүчүдлу бир шәхс иди. Парлағ вә дүшүнчәли көзләри варды. Мөһрибан рәфтары, ширин дилилә өзүнү мәктәбин бүтүн мүүәллимләринә севдирмишиди. Мән Сүлейман Санийә сәһмиһә һөрмәт вә мөһәббәт бәсләйирдим. Бир язычы кими ону бу заман аңчаг «Тамәһкар» п'әсилә таныырдым.

Бир күн мәни отағына апарыб, Гори семинариясында охудуғу заман русча яздығы тәәсүратыны охуду. Бу кичик әсәрин «Тамәһкар»дан даһа чох хошума кәлдийини сөйләдим.

Сәрин бир май ахшамы иди. Гава сакит иди. Дәниз саһилиндә, кичик елкәнли кәмилирдә, гайығларда гармон, тар-гавал вә зурна чалыныр, адамлар ахшыб дәннә сәйринә чыхырдылар. Мән өз үрәк достларымла—Сүлейман Сани Ахундовла, Маһмудбәй Маһмудбәйов вә Сүлейман Әбдүррәһманбәйовла саһилә чыхмышдым. Маһмудбәй яшы әлдин кечмиш, гараяныз бир киши иди. Көзәл инсан, көзәл дә педагог иди. Сүлейман Әбдүррәһманбәйов Тифлисдә педагожи институту битирмишиди. Мән онун һәртәрәfli биләйинә гитбә эдирдим.

Сәрнишиләрә долу кәмәләр вә гайығлар дәннәдә гуш кими учурду. Сүлейман Әбдүррәһманбәйов һамымыздан гоча олдуғуна бахмайраг, әйләнмәйи, кәзәнтини чох севирди. О, бизи дәннә сәйринә дәвәт эди. Гайыға миндик.

Еткәли көмнәр әтрафымызда дөвәләри яра-яра сүзүрдү. Сүлейман Әбдүррәһманбәйов элини мәним чийнимә гоюб:

—Шанр, бизим бу дәннз сейримизә данр әлә бурадача бир шеир яз, ядикар галсын,—деди. Мән онун сөзүнү ерә салмайыб голтуғумдан галәм вә кағыз чыхарыб зарафатяна бир шеир яздым:

Һава сәкит, дәннз дургун, бу көн-
лүм аглаяр, күлмәз,

О инсафсыз көзәлләр чүнки бу
көз яшымы силмәз.

Отурсайды янымда күл янаглы
назлы дилбәрләр,

Ачардым бу гайыгда ше'рим илә
башга бир кишвәр.

Фәгәт әтрафымы алмыш бүтүн
чиркин, гара сима,

Олур бахдыгча гәлбимдә ачы
фәрдлар пейда.

Ше'ри охуянда һамы күлдү. Сүлейман Сәни элини Әбдүррәһманбәйовун чийнинә вурарат:

— Алдыным пайыны?—дейә гәһ-
гәһә чәкди.

Сүлейман Сани хошрәфтар, нәзакәтли бир инсан иди. Лакин нә гәдәр юмшаг гәлбли олса да, мәсләкинә зидд адамларла мүбаризә этмәйи бачарырды. О заман шәһәр думасы нәздәндәки маариф шә'босиндән башга Баки вилайәтиндә ачылмыш мәктәпләрә мәхсус маариф шә'бәси вәр иди. Солтан Мәчид Гәниев һәмни маариф шә'бәсиндә мүдирин икинчи мүавини иди. Мүти бир чар мә'муру олан бу адам, анчаг азәрбайчанлылар охуян мәктәпләри тәфтиш эдирди. Бир дәфә мұәллим йағынчагла-рындан бириндә о, маариф сәһәсиндә чәризмни йүрүтдүйү сясәтин мүдафәиәси кими чыхыш әтдийи заман, Сүлейман Сани онун әлейһинә чыхмыш, тәһсил һаггындакы ялыш фикрләрини кәскип тәнгид этмишди. С. С. Ахундов, Гәниевәлә мүбаризәсинә давам әтирирди.

С. Сани бир язчы кими орикинал иди. Мән С. С. Ахундовун әсәрләри-ни, хусусән ушаглар үчүн яздыгы һекайәләри охуянда онун бир чох мүә-сәрләридан фәртләндийини көрүр-

дүм. С. С. Ахундовун әсәрләринин мәзийәти, онлардакы һуманизмлә лирикададыр. Онда мүәййән дәрәчә-дә дидактика вардыр. С. Сани тәнгиддән чох нәснәтлә, мүсбәт һәят һадисәләрини көстәрмәклә охучусу-на тә'сир әтмәйә чалышарды. О заман мән С. Санини әсәрләрини чох бәйәнир вә тәгдир эдирдим. Әдибин «Горхулу һағыллар» ады алтында чап әтдирдийи ушаг һекайәләри хош-ладығым әсәрләрдән иди. С. Сани өз әсәрләриндә марағлы мачәралар вермәйи севирди. О, бу мачәралары о гәдәр тәбии тәсвир эдирди ки, охучулары, тамашачылары биһтияр өзүнә чәлб эдирди. Әдибин «Гарача гыз» һекайәсини сәйнәләшдирмәйим дә онун ярадычылығына бәсләдийим сәмини мүнасибәтин нәтижәси иди.

Сүлейман Сани әтибарлы, хейир-хаһ бир дост иди. О, достларына гайғы илә янашыр, ярадычылыг мәсләһәтләри верирди. Мән «Әсримизин гәһрәманлары» повестини онун мәсләһәтиндән сонра тамамладым. 1909-чу илдә повестин бир нечә һиссәси гәзетдә чап олуимушду. Лакин нәдәнсә мән әсәри тамамламамышдым. Бир дәфә сөһбәт әснасында С. Сани гәзетдәки парчалары бәйәндийини сөйләди. Әсәри ярымчыг гойдугуму билдиклә мән мәзәммәт әтди. Мән повести 1918-чи илдә тамамладым.

☆

Дөврүнүн көркәмли реалистләриндән олан Әбдүррәһманбәй һагвердиев исә бир язчы кими башга йолла кедирди. О, чәмийәтдәки һөгсанлар тәнгид этмәйи ярадычылығынын әсас мәгсәдинә чевирмишди.

Һагвердиевлә илк дәфә 1902-чи ил-дә шәһәр мәктәбиндә таныш олдум.

Һагвердиев учабой, энликүрәк, алны кениш, хошсима бир шәхс иди. Узун, сых сачлары варды. Мәнимлә таныш олуб әл верәкән кулә-кулә:

— Чох чавансан, бу ушагларла нечә бачарагасан?—деди.

О заман мән ийирми бир яшында идим. Әбдүррәһманбәйә инсәбәтән чох кәнч олдуғума бахмаараг, о, мәнә бир дост кими янашды. О күндән достлуғумуз давам әтди. Биричи

дәрәсә мәнн һагвердиев апарды, синифә тәгдим әтди.

Ингилабдан сонра һәр икмиз Али Педагожи Институтунда чалышардыг. О, һәлә дә өз көһнә вәрдишлә-рини бурахмамыш, һәтта бир аз да үстүнә артырмышды; тәнәффүсләрдә сөйләдийи ширин ләтифәләрилә мүәллимләри күлдүрүр вә тез-тез мәсәл чәкирди. Әбдүррәһманбәй халг һәятыны, халг әдәбиятыны чох көзәл билирди. Ондан әшитдийим зәрб-мәсәлләри, ләтифәләри язсайдым бәйүк бир китаб оларды.

Мән чидди мөвзулары гәләмә алдығым заман бир о гәдәр чәтинлик чәкмирәм. Анчаг арабир комик сурәтләр дә яратмаг лазым кәлир; бу ердә гәләмим чәтин ишләйир. Бел-вахтларда адәтән һагвердиевдән әшитдийим ләтифәләр имдадыма чатыр.

Ә. Һагвердиев һәлә Шуша реални мәктәбиндә охудуғу заман яй айларында Мәлик Һагназаровун тәшәб-бүсила, көнүллү актюрлар тәрәфиндән шәһәр клубунда Мирзә Фәгәли-нин комедияларынын ойнанылмасында иштирак эдирди. Театра һәлә тәләбә икән һәвәс көстәрир, яздыгы илк сәһнә әсәрләрини мүәллими Һаг-назарова охуюрду. 1890-чы илдә Һагвердиев Шуша реални мәктәбиндән Тифлис реални мәктәбинин сон синфинә кечмиш, бурада тез-тез тамашалара кетмишди. Һәмни илләрдә о, русчадан «Наһаг ган» ады бир фәчнә тәрчүмә этмишди. Тифлиسدә реални мәктәби битирдикдән сонра, Һагвердиев, Петербурга кәдәрәк сәк-киз ил йоллар институтунда охумуш, динләйичи сифәтилә тарих-дил фа-култәсинә давам әтмишди. О заман Петербургда Александрински театрынын ән мәшһур дөврү иди. Театр-да көрдүйү әсәрләр, маһир актюр-лар кәнч мүәллифин драмая олан мейлини даһа да артырмышды. Әдиб «Дағылан тифаг» фәчнәсини Петербургда икән язмышды.

Ә. Һагвердиев Бакия гайытдыгдан сонра 1901-чи илдә өз әдәби-ичтимай фәалийәтнини даһа да кенишләндир-ди. О, бир тәрәфдән шәһәр мәктәб-ләриндә мүәллимлик эдир, дикәр тә-

рәфдән театрда чалышыр, тамашая гоюлан әсәрләрә режиссорлуғ эдир-ди.

Мәрһум бәстәкар Зүлфугар Һачы-бәйов һағыл эдирди ки, Ә. Һагвер-диевә Шушада «Шәбәһкәрдан» ады-ны гоймушдулар. Бу, көркәмли дра-матургун театра олан бәйүк мәнәб-бәтилә бағлы иди.

1896-чы илдә, Шуша шәһәри мүәллимләринин вә Николаевски мәк-тәбинин тәләбәләринин иштиракы илә «Дағылан тифаг» фәчнәси тамашая гоюлмушду. Хандәмировун бәйүк салонунда кечирилән бу тамашанын режиссорлуғуну Һагверди-ев өзү эдирди. Роллар мүәллимләр-лә тәләбәләр арасында пайланмыш-ды. Үчүнчү бәйин ролуну Сүлей-ман Сани Ахундов, гумарда удудан бәйин арвадын ролуну тәләбәләр-дән Рза Мирзәев ойнайыр, мәктәб-лиләр нәғмәсини Ү. Һачыбәйов вә башгалары охуюрлармыш.

Тамашанын сабаһы арвад ролуну ойнаян Рза Мирзәевин анысы мәктә-бә кәлиб һай-күй гопармыш: «Һаны о Шәбәһкәрдан? Мәним оғлумә ар-вад палтары кейиндириб халғын га-бағына чыхардан о Әбдүррәһман һардадыр? Онун башына бир оюн ачым ки...»—дейә Һагвердиеви һә-дәләмишди.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра, Ә. Һагвердиев мүхтәлиф сәһәләрдә чалышарды. 1920-чи илдә о, Нәриман Нәримано-вун көстәришилә Маариф Комис-сарлығында ишләйир, бир мүддәт театрларда чалышыр, сонра «Сәнае нәфисә» шә'бәсинин мүдирин олур, эйни заманда Азәрбайчан Дөвләт Даруфунунунун шәрг факултәсиндә мүәллимлик эдирди. Әбдүррәһманбәй чох чалышган, гейрәтли бир шәхс иди.

1929-чу илдә Азәрбайчан язчы-лары нумайәндә һейәти Күрчүстан вә Эрмәнстан шаһрләрилә көрүшә кетмишди. Башчымыз Һагвердиев иди. Язчы Ширанзадә дә бизимлә иди. Ерванда бир күн Һагверди-евин янына кетдим. Ширанзадә илә отуруб әрмән артистләринин мил-ли рәгсләриндән, бу ики халғын

Һөятини, адәтләрини, мусиги нә рәгсини бир-биринә нә гәдәр яхын олдугундан данышырдылар. Сөһбәт вахты Ширванзадә Азәрбайчан халгынын һөяти илә чох марагландыгыны сөйләди. Ахырда бизи дә әр-мәни һөятиндан әсәрләр язмага чагырды.

Һагвәрдиев Ширванзадәнин хәлишини унутмады. 1931-чи илдә әр-мәни халгынын һөятиндан «Чох көзәл» адлы бир п'ес язды.

☆

Чәфәр Чаббарлыны мән һәлә ед-динчи шәһәр мәктәбиндә охудуғу замандан таныйырам. О, мәним ән чох сәвдийим шакирдләримдән иди. Зәкәсы вә истә'дады илә йолдаш-ларыннан сечилди. Онуи һәрәкәт-ләриндә, данышырларында, мұһаким-ләриндә бир гейри-адиллик нәзәрә чаршырды. Синифдә сәкият отура билмәз, әлләри данма һавада ойнар, ири, парлаг, гайнар көзләриндән од төкүлдәди. Мүәллим синифдә дәрс сорушарлаң, әлләрини һавада ойнараг. «Мүәллим, мән, мән», демәк әдәти иди. Буну Чәфәрә тәр-китмәк мүмкүн олмурду.

Чәфәр өз мүәллимләрини дәрин һөрмәт вә мәһәббәтини газанмышды. Мүәллимләр ону о гәдәр севир-диләр ки, тәһәффүс заманы да тез-тез ону сафлыгындан, сәминийә-тиндән данышырдылар.

Чәфәр сон сәмияда отурады. Һа-зырчаваблыгы вә ойнаглыгы илә йолдашларыннан фәргләнерди.

Бир дәфә (или ядымда дейил) синифдән чыхып мүәллимләр ота-гына кетдийим заман Чәфәр гар-шыма чыхды. Үзү мәнә тәрәф даны-ша-даныша дала-далы еримәйә башлады. Онуи бу һәрәкәти мәнә гәрибә көрүндү, һеч көзләнилмәдән дедим:

— Чәфәр, сән я чох бөйүк адам алачаксан, я һеч бир шей.

Мәним бу сөзләрим она чох тә-сир әтмишди. О, «һеч бир шей» ол-мамаг үчүн бөйүк сә'й кәстәрип, халга фәйдалы бир адам олмага чалышырды.

Чәфәр мәктәби гуртаран или мән һәмни мәктәбдә ишләмирдим. Одур ки, арабир күчәдә көрүшүрдүк. О, һәр дәфә мәнә көрәндә әввәлки ки-ми тез яныма кәләр, ири парлаг көзләрини мәнә дикәрәк:

— Шанг мүәллим, нечәсиниз? Ени нә язырсыныз?— дейә сорушарды.

Чәфәр ярадычылыга 14—15 яш-ларыннан шеирлә башламышды. О, илк шеирләрини чох заман әввәлкә мәнә охуяр, мәним кәстәришләрим әсасында ишләр вә дүзәлдәди. Он-да мөһкәм ирадә вә никбинлик вар-ды. Һеч бир мүвәффәгийәтсизлик ону руһдан салмаз, әксинә, өз шеир-ләрини үзәриндә даһа сә'йлә ча-лышмасына сәбәб оларды. Мәслә-һәт вә кәстәришләри чох асанлыгла гавраяр вә әмәл эдәрди.

Чәфәрин илк ше'ри «Мәктәб» журналында чап олунмушду. Бу илк мүвәффәгийәт ярадычылыга бөйүк эшиг олан бу ушагыи һәдсиз севинчине сәбәб олмушду. О, ерә-көйә сыгмырды. Бу севинчини мә'-насыны мән анчаг бир нечә ил сон-ра, Чәфәрин бөйүк ярадычылыг истә'дадынын шаһиди олдугум заман дәрк әтдим.

Кәч Чәфәр чох сур'әтлә, күндән-күнә инкишаф эдирди. Әсәрләри мәтбуатда тез-тез чап олунмага башламышды. Яздыгы сатирик, ли-рик шеирләр, п'есләр ичтимайәтин дитәтини чәлб эдирди. Бир дәфә, һәлә ингилабдан әввәл онун п'есләр-индән бири тамашая гоюлмушду. П'ес тамашачылары, о чүмләдән мәнә яхын тә'сир бағышлады. Тамаша гуртарандан сонра онула көрүш-дүм, алыни сыхыб тәбрик әтдим. О, күлә-күлә сорушду:

— Шанг мүәллим, дейин көрүм, инди мән һансынданам? Һеч бир шейәм, йохса бир яна чыхмаг үми-дим вар?

— Бөйүк адам олмага башлайыр-сан,— дедим.— чох сағ ол. Анчаг бу аздыр. Сәндән даһа гиймәтлән, даһа фәйдалы әсәрләр көзләйирәм.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра кәч драматург Дәвләт дарүлфунунунун шәрг факул-

гәсиндә охуялды. О, бурада мәним әдәбийәт нәзәрийәсиндән охудуғум мұһазирәләрә бөйүк мараг кәстә-рирди. О, артыг ушагыг һәрәкәт-ләрини ядырғамыш, сәмияда чидди отурур, ағыллы вә дүшүнчәли көзләр-ини мөндән айырмырды. Бу заман Чәфәр артыг танымыш бир драма-тург иди. Бу кәч истә'дад «Вәфа-лы Сәрийә», «Солғун чичәкләр», «Айдын», «Оттай Әл оғлу» кими әсәрләрини яратмышды. Чәфәр Чаб-барлы бу п'есләриндә орижинал бир әдәби сима кими, реализм илә романтиканы бирләшдирмиш бир драматург кими мейдана чыхмыш-ды.

Чәфәрин һөяти мәним көзләрим гаршысында кечмишдир. Йохсул ан-ләдә мин бир фәлакәт вә зәһмәтлә етишимш бу бөйүк сәнәткарыи Совет һакимийәти гурулана гәдәр нечә чәтин вә агыр йоллар кечдийини шаһиди олмушам. Кичикликдән һө-яти бүтүн ачы вә агыр зәрбаләри гаршысында әйилмәйән, йорулмаз бир мүбариз олмушдур.

О, һәмишә арвады Сона ханыма дейәрмиш:

— Мән Шанг мүәллимни тәләбәси олуб онуи тәрбийәсилә бөйүмүшәм. Мәним тәрчүмейи-һалымы ондан со-руш.

Чәфәр Чаббарлы һәгигәтән бөйүк адам, үрәкләри фәтһ эдән бир сән-нәткар олду. Чәфәр, бөйүк идеялар сәнәткары иди. О, фәзал, мүбариз мүсбәт инсанлар яратмаг һәвәсилә яшайырды. Одур ки, һәлә ярадычы-лыгынын илк дөврүндә яздыгы әсәр-ләр, яратдыгы сурәтләр ону тама-милә тә'мин әтмирди. Азәрбайчан-да Совет һакимийәти гурулдугдан сонра Чәфәри бөйүк ярадычы-лыг арзуларыны һөяти кечирмәси үчүн көзәл бир зәмин яранды. Бө-йүк драматург өзүиүн ән гиймәтли әсәрләрини бу дөврәдә язды. О, «Од кәлини», «Севил», «Алмас», «1905-чи илдә» кими йүкәк сәнәт нүму-нәләрилә Азәрбайчан совет драма-туркиясынын әсасыны гоиду. Чәфә-рин совет дөврүндә яздыгы п'есләр-и, әлчә дә һекайәләри вә шеирлә-

ри совет әдәбийәтымызын классик нүмунәләридир.

Азәрбайчан сәһнәси күндән-күнә чичәкләндиийи бир заманда, ярады-чылыгынын ән гайнар бир дөврүндә Чәфәр вәфат әтди. 1934-чү ил де-кабрыи 31-дә кечә бу мислсиз сән-нәткарыи, гүдрәтли тәләбәмини өлү-мүнү эшитдийим заман даһимлә әйлинсә гырылдыгыны һисс әтдим. Узун мүддәт бу иткинин агырлыгы-ны унда билмәдим. Бөйүк сәнәтка-рыи өлүмү мұнасибәтилә «Солмаз вә Сөнмаз» адлы ачы тәәссүраты-мы яздыдан, һиссләрими кағызә көчүрәндән сонра бир гәдәр сәкият олдум. 1934-чү илдә язылмыш һәм-ни парча бу сөзләрә гуртарып:

«Әй кәч сосялист вәтәнини яра-дычы шаири! Ени сәнәт сәлтәнәтин-дә ени бир күнәш кими доғдун.

Сәнәт сәлтәнәтиндә доған бөйүк күнәш сөнмәз!

Әбәдийәт баһарынын бағчалары-нда ачан чичәкләр солмаз!

О чичәк, о күнәш сәнән, сәнин сәнәтиндир!»

☆

1911-чи илдә дәрс дедийим баш-га мәктәпләри бурачып, педагожи ишени анчаг реални мәктәбдә мәр-кәзләшдирдим. Бу илләрдә бир чох чәтинликләрә бахмаяраг, мән мүәл-лимлик сәһәсиндә чалышыр, әйни заманда ушагылар үчүн язырдым. Һәм педагожи фәалийәтим, һәм дә әсәрләримлә мән гаршыма кәч һәсли ени руһда тәрбийәләндирмәк, она мәдәнийәтимизи, дил вә әдә-бийәтымызы севдирмәк мәгсәдини гоюмушдум.

Мәктәпләрә ана дилинә кәстәри-лән ә'тинәсызлыг мүәллимләрин ишени чох агырлашдырмашды. Тифлис мәркәзи маариф шә'бәси тәрәфиндән верилән әмрә кәра, Азәрбайчан балаларына ана дилинә охумаг мәчбури дейилди. Ата, ана истәдийи заман мүдирийәтә әризә вериб өвләдыни ана дил дәрси-дән пәзд әтирә биләрдә. Булаан алава, ана дил дәрсләри бир гайда олараг сон саатларда кечиләр, бу

исә тәләбәләрин дәрәдән кетмәси үчүн даһа чох имкан ярадырды.

Шәриәт дәрәләри исә мәчбури фәһвләр сырасында кечилдириди. Ана дили мұаллимләри рәсми мұаллим сайылтыр, һамыдан аз мааш алырдылар. Лакин бу тәғһирләре бахмазрак, ана дилиндән дәрә дейән габагчыл мұаллимләр бөйүк бир эшлә фәалийәтләрини давам этдирир, вәзифәләрини сәдагәтлә еринә етирмәйә чалышырдылар.

Ана дили мұаллимләри адәтән шәриәт дәрәләрини дә апармалы идиляр. Мән тез-тез шәриәт дәрәләрини дил вә әдәбийәт дәрәләрилә әвәз эдир, әдәби материаллар охутор, тәһлил эдирдим. Мәнним бу һәрәкәтими кимсә мүдирә хәбәр вермишли.

Бир күн шәриәт дәрәси заманы мүдир гәфләтән галпыны ачып ичәри кирди. Сәһв этмирәмсә, мән, Сабирин ярадычылығы һаггында данышыр, шеирләрини тәһлил эдирдим. Бәзийәт ағыр иди. Мүдирә нә чаваб верәчәйини билмирдим. Лакин мүдирин өзү мәнни бу чәтин вәзийәтдән гуртарды, үзүнү тәләбәләрә тутараг:

— Букүнкү дәрәсинизин мөвзуу нәдир?— дейә сорушду.

Тәләбәләримдән һәбиб Талышински тез аяга галхыб:

— Бу дәрәдә мұаллим бизә «Мирас» мәсәләсини кечир, дейә чаваб верди. Тәләбәнин чавабы мүдирини тәһлил этдиһиндән, мәннән һеч бир шей сорушмады, синфи тәрк этди.

Буна бәһзәр бир һадисә Тифлис баш маариф шәбәси тәрафиндән Бакыя көндәрилимиз Славинскинин мәнним синфими йохламаға кәлдийән заман баш верди.

Дәрәлик олмадыһындан, о заман мән мәнзүм вә мәнсур әсәрләр сечиб тәләбәләрә яздырырдым. Белә сечилмиш парчалар ичәрисинә бәһзәр өз әсәрләрини дә даһил эдирдим. Тәләбәләрини дәрәләринә о чүмләдән «Нийә учду?» ше'рими яздырдым. Бу шеир 1905-чи ил ингилабдан сонра өлкәни бүрүйән иртимәһин әлейһинә яздырдым.

Бир күн сәһәр дәрәсә кәлдийим заман мүдирә билләһәни башында да-

янмыш көрдүм. О, рәсми палтарыны кеймиш, орден вә медалларыны дөшүнә тахмышды. Мәнни көрән ки ми сахлады, рәсми аһәнклә, букүн Славинскинин мәнним дәрәсимә кәләчәйини сөйләди. Тез синфә кирдим. Дәрәсә башламаг истәйирдим ки, мүдир Славински илә бирликдә ичәри кирди. Ушаглар аяга галхдылар. Славински парталарын үстүндән дәрәлик еринә дәфтәрләри көрүб сорушду:

— Дәрәлийиниз йохдурму?

— Йохдур, мүнәсиб әсәрләри дәфтәрләрә яздырырам, — дейә чаваб вердим.

Дәрәләрин белә гейри-рәсми тәшкили Славинскинин хошуна кәлмәди. Дәфтәрләрдән бирини вәрәгләди, сонра язылмыш парчалары бир-бир тәләбәләрә охуруб русчая тәрчүмә этдириди. «Гадын анадир» сәрләвһәли әсәр чох хошуна кәлди. Невбә мәнним «Нийә учду?» ше'римә кәлди. Тәләбә һәвәслә ше'ри охуду. Мән ишин нә илә нәтичәләнәчәйини көзләйирдим. Славински ше'рин мөвзууну билсәйди, мәнни я мұаллимликдән азад этдирәчәк, я да башга бир тәдбир көрәчәкди. Лакин бу дәрәсә дә тәләбәләримдән бири мәнни ағыр вәзийәтдән хилас этди. О, ше'ри охуудгдан сонра:

— Бу шеир өз мөвзуу әтибарилә Пушкинин «Бир мәләкә» адлы ше'ринә охшайыр, — деди.

Белә йохламалар вә тәфтишләр о заман, дәмәк олар ки, бүтүн ерли мұаллимләрин синфиндә кечирилер, ери кәләндә маариф шәбәләри тәрафиндән мұаллимләрин әлейһинә лазымы тәдбирләр көрүлүрдү.

Мұаллим, һәр шейдән әввал кечдийи дәрәси вә өзүнү тәләбәләрә сәдирмәйи бачармалыдыр. Мән дәрәләримдә газандыһым аз-чох мүнәфәғәйиәттин әсәс сәбәбини бу шәртә әмәл этмәйимдә көрүрәм. Мән һәмнәшә, язычылығындан чох мұаллимлийимлә ифтихар әтмишәм. Мұаллимлийә олан әтирасым, тәләбәләримин ичтиман һәятдә көстәрдикләри фәалийәт мәннә мұаллимлийә, онун бөйүк ичтиман мәннасынә түкәнмәз-бир мәнәһбәт оятмышдыр.

Ингилабдан әввал эһмәткеш балалары фәлакәт вә сәфәләт ичиндә яшайырдылар. һәят вә мүнит онлар үчүн зиндан иди. Сәадәт, тәрәгги вә инкишаф йоллары ушагларын үзүнә багланмышды. Балаларымыза мәнхус нә театр, нә кино, нә китабхана, нә клуб, нә дә мәктәб харичиндә охумаг үчүн әсәрләр варды. Кәләчәк нәслимизин бу вәзийәти мәнни чохдан дүшүндүрүрдү. Әлә бу заман мән педагожи фәалийәтимлә әдәби ярадычылығымы бирләшдирмәйә башладым. Әдәби фәалийәтимин мүййән һиссәсини ушаглар үчүн әсәрләр язмаға һәср этдим. Бу вахтдан башлаяраг мәнним «Ушаг чешмәйи» кими дәрәсликләримдә, шәрикли яздығымыз «Икинчи илдә», «Мәктәб» вә «Рәһбәр» журналларында ушаглар үчүн яздыһым әсәрләр чыхмаға башлады. 1909—10-чу илләрдә «Түлкү һәччә кедир», «Яхшы арха», «Тыг-Тыг ханым», «Шәлә гуйруг», «Мурад» кими бир нечә мәнзүм вә мәнсур һекайәләр, «Үрәк тикмәк», «Чобан Мәмнш» адлы ушаг п'есләри яздым. «Данышан кукла вә интигамчы хоруз» адлы п'еси русчадан иштибас этдим. 1911-чи илдә «Кәзәл баһар» адлы мәнзүм п'ес яздым. Бу п'ес һәмнин илдә мәктәб сәһнәсиндә тамашая гоюлду. Нәсәнбәй Мәликовун һәят йолдашы һәнифә ханым бу ишдә бизә бөйүк көмәк көстәрди. Ики башга азәрбайчанлы гадынла бирликдә о, әсәрдә иштирак эдән Баһар, Гыш, Күнәш, Ер, Күләк, Гарангуш вә башга роллары алған кағызлардан палтар тикди. Ролларда тәләбәләр чыхыш эдирдиләр. Тамаша чох марағлы кечди. Тамашая чағырылмыш икинчи кимназия мүдирини бизим мүдирә: «Ингилаби руһдә язылмыш белә әсәрләри ойнамаға нә үчүн изн верирсән?»— дейә әтираз әтмишди.

О заман реалнидә мәктәб китабханасы тәшкил әдилмәси мütәрәгги тәшәббүсләрдән бири иди. Мұаллимләрин вә юхары синиф тәләбәләринин тәһриклә галдырылмыш бу иши еринә етирмәк үчүн үч нәфәр тәләбәдән ибарәт комиссия сечилди. Онлар тәләбәләрдән пул йығыб ки-

таб шкафы алдылар. Бундан сонра һәр тәләбә Оручовларын китаб мағазысында бир нечә китаб алыб китабхана верди. Мән дә өз китабларымдан бир нечәсини бағышладым. Тәләбәләрдән сечилмиш китабхана мүдирин бөйүк тәнаффүсләрдә вә дәрәдән сонра ушагларә эвдә охумаг үчүн китаб верирди.

Юхары синифләр үчүн дәрәслимиз йох иди. Бу ағыр вәзийәтдән гуртармаг үчүн 1912-чи илдә «Күләзәр» адлы бир дәрәлик тәртиб эдиб Оручовлар мәннәсиндә чап этдирдим.

XX әсрнин әввалләриндә, дүня мәдәнийәтилә яхындан таныш олан габагчыл зиялыларымыз чох яхшы дәрәк эдирдиләр ки, беш-он зиялы илә иш көрмәк олмаз. Халғымызын гаршысында дуран бөйүк ичтимансияси вәзифәләрин өһдәсиндән кәләчәк үчүн дәрәк мә'луматлы зиялыларымыз чох аз иди. Буну о заман һамымыз баша дүшүрдүк. Ени руһлу, мұбариз, габагчыл зиялы нәсли етишдирмәк бизим гаршымызда дуран ән мүнүм вәзифәләрдән бири иди. Одур ки, бүтүн демократ фикирли мұаллимләр, язычылар, маариф хадимләри ени нәслин тәһлим-тәрбиясинә бөйүк әһәмийәт верирдиләр. Онлар һәм мұаллимлик эдир, һәм дәрәсликәр языр, һәм ушаглар үчүн бәдн әсәрләр ярадыр, журнал вә гәзәтләр бурахыр, бир сөзлә тәрбия ишилә алағәдар олан бир нечә сәһәни өз фәалийәтләриндә бирләшдирдиләр. Сабирин, Сәһһәтин, С. С. Ахундовун, М. Маһмудбәйовун, Ү. Гачыбәйовун вә башгаларынын фәалийәтләри буна яхшы мисалдыр.

Педагогиканы яхшы өйрәнмәк, ушагларын бәдн зөвгүнү дүзкүн тәрбияләтмәк үчүн мұаллимләримиз, язычыларымыз габагчыл дүня элминдән, әдәбийәтиндән, хусусән бизә даһа яхын олан рус әдәбийәтиндән өйрәнирдиләр. Рус мәдәнийәти, рус әдәбийәти бизим һамымыза иләһам верән мәнбә иди. Рус әдәбийәти мәнним дә бир язычы ким инкишафымда бөйүк рол ойнамышдыр. Хусусән Крылов, Пушкин, Лер-

монтов, Колтсов, Никитин, Толстой, Чехов, Горки мени бу дөврдә ән чох марагландыран азычылардан иди. Мән һәлә 1907—1908-чи илләрдә тәртиб әтдийим дәрсликләрдә бу азычылардан әтдийим иштибаслары чап әдир, Крылоадан, Пушкиндән, Никитиндән, Чеховдан тәрчүмәләр әдирдәм.

Рус әдәбияты бизә һәяти мөвзүләр сечмәйи, һәятә реалист мүнәсибәт бәсләмәк йолларыны өйрәдирди. Нәинки тәкчә әдәбиятын, мән рус рәссамларынын реалист хүсүсийәтләриндән дә истифада әтмишәм. Бу мүнәсибәтлә бир һадисәни хатырлатмаг истәйирәм.

Мәним рәссамлыга да бөйүк әшгим варды. Һәтта ики әй хүсүси олзраг бир рәссам янында дәрә кечмишдим. О заман Оручовларын китаб, гәләм мағазасында мәшһүр рәссамларын фырчасындан чыхмыш көзәл шәкилләр сатылды. Бу мағазая кетдикчә һәмишә хошума кәлән

шәкилләрдән алырдым. Бир күн мәшһүр рус рәссамы В. М. Васнецовун «Айюнушка» адлы мәшһүр әсәрини алдым. Бу шәкил мәндә бир чох ени фикирләр оятды. Әтрафы яшыллыг вә дашлыг олан кичик чай кәнарында бир гыз дизләрини гучаглаяраг, башыны көксүнә гоюб һәзин-һәзин дүшүнүр, гызын арыг, кәдәрли үзү, дәрин дүшүнчәли көзләри она бир фәләкәт үз вердийини вә о, фәләкәтдән чыхмаг үчүн чарә ахтардығыны көстәрди. Һәмин рәсмдән алдыгым тәсир о заман яздыгым «Нишанлы гыз» шәринини мөвзуу олмушду.

Реалист азычыларын яратдыглары әсәрләр кәнч нәслин мәнавийәтчә сафлашмасына, әглән тәкмилләшмәсинә бөйүк көмәк көстәрди.

Инди кәнчлийимизин гаршысында кениш имканлар, ишыглы йоллар ачылмышдыр. Мән индики кәнчлийимизә гитбә әдирәм.

МИРВАРИД ДИЛБАЗИ

Әй мәним һөрмәтли охучуларым!

Зәни әдирдим яшым гырха чатанда,
Учачаг көнлүмдән арзу, һәвәсләр.
Бир дә, гулағымда йүксәлмәйчәк
Кәнчлик баһарында йүксәлән сәсләр.
Нә дүшән бир ярпаг, нә ачан чичәк,
Һеч бир шей гәлбими тәрпәтмәйчәк.

Көчәри гуш кими арзу, әмәлләр
Учуб дөнмәйчәк бир даһа кери.
Мәни сәдагәтсиз бир йолдаш кими
Тәрк әдиб кедәчәк кәнчлик илләри.
Нә әв, нә аилә, нә шадлыг, нә гәм,
Бир дә олмаячаг өмрүмә һәмдәм.
Пайыз сәһәринин гырову кими
Бир күн сачларыма дән дүшән заман,
Әбәди архайын олачаг көнлүм
Мәһәббәт, гысганчлыг дуйғуларындан
Тез кедиб, кеч кәлсә өмүр йолдашым
Дара чәкмәйчәк интизар мәни.
Нә гайнар яй күнү яндырачагдыр,
Нә дә үшүдәчәк гышда гар мәни.
Нә ширин бир хәял, нә саф бир диләк,
Һеч бир шей, гәлбими тәрпәтмәйчәк.

Батан күнәш кими шә'рә, сәнәтә
Әшгим, марағым да сөнәчәк мәним.
Даһа көрмәйчәк мубаризләрин
Мөһкәм сырасында мәни Вәтәним.
Гуруб, яратмаға тәзә дүняны
Нәйләсәм гүдрәтим етмәйчәкдир.
Кәнчләрин бир күндә кечдийи йолу
Аяғым бир илдә кетмәйчәкдир.
Мәни дағдан гопмуш даш парчасы тәк
Һеч бир шей еримдән тәрпәтмәйчәк.

Белә дүшүнәрдим әзиз достларым,
Ййирми яшына тәзә кирәндә.
Кечди айлар, күнләр, илләр ән кими,
Сыхдым әлләрини гырх яшын мән дә.
Анчаг ки, һәятын шәрийләтини
Бу яшда мән дуйдум даһа дәриндән.
Бир ән айрылмадым ән нәчиб, ширин
Яшаыб яратмаг әмәлләриндән.
Мәнимчин охуюр зәни әтдим енә